

JÚDA,
IZRAEL ÉS ARAM.

TÖRTÉNELMI TANULMÁNY.

BEÖTHY LEÓTÓL.

(Olvastatott a M. T. Akadémia 1872 márczius 23-iki ülésén.)

BUDAPEST,

EGGENBERGER-FÉLE AKAD. KÖNYVKERESKEDÉS.

(Hoffmann és Melnár.)

1874.

JUDA, IZRAEL ÉS ARAM.

TÖRTÉNELMI TANULMÁNY.

BEÖTHY LEÓTÓL.

Nyugot-Ázsia története a perzsa birodalom előtti időben — bele értve, a régi görög felfogás szerént, Ázsiába Egyiptomot is — mely a világtörténetnek, úgyszólván első könyvét képezi, az utolsó évtizedekben váratlanul csodásan bő forrásokkal gyarapodott, az egyiptomi hieroglyphék és az assyriai ékiratok megfejtése által. A mit eddig *tudtunk* e korról, néhány lapon el lehetett mondani; a mit regének ismerünk fel, valamivel több volt, de ez sem sok. Most hiteles — azaz a történet-kritikát kihívó, de nem azon alul álló, — és gyakran igen részletes, többnyire egykorú tudósításokkal bírunk. Roppant nyereség a tudománynak, bár sokan nem akarják felfogni az érdek jogosultságát, mely e távoli korszakot illeti; úgy tekintenek e felfedezésekre, mintha a chinaiak vagy aztékek előidejére s nem a mi, mai európai kultúránknak gyermekkorára vonatkoznának. Pedig ama ködös távolból fut le szakadatlanul a fonal, melybe életünk van belécsöve a magasabb polgárisodás minden kényelmeivel és minden terheivel.

Igaz, hogy mit e korból tanulunk, az elvontan véve ugyanaz, mit más korszakokból igen is jól ismerünk: sok hadi történet, olykor történetnélküli béke, államok s népek emelkedése és süllyedése. De az abstractió bizonyos kategóriákon belől mindent azonosít, s a tudományos érdek mindég csak a konkretismus iránti érzék kifolyása. Kinél ez nem hiányzik, az mindenkor kész lesz elismerni, hogy a régi Nyugot-Ázsia népei tusáinak, életének s halálának is van igényük leírni.

Rég elismert dolog, hogy a történet-kritikának leghálásabb tere, s ezzel összefüggésben a történetnek leghitelesebb s legérdekesebb része az, hol valamely eseménykőről két egymástól független és különböző felfogású forrás létezik. Ilyen része azon kor történetének, mely világát az assyriai ékiratoktól nyeri, igen kevés van, mert rajtuk kívül az egész hosszú korszak túlnyomó részét illetőleg csak a görögök nagyon sovány feljegyzései léteznek; kivéven a bibliát, mely, mint utolag bebizonyult, hiteles és eléggé részletes történeti adatokat tartalmaz. Csakugyan azon idők is, melyekben a biblia s az assyriai ékiratok összejönnek, hol ugyanazon nevetek látjuk szerepelni itt is, ott is, képezik talán legérdekesebb részét a régi nyugot-ázsiai történetnek. Itt az események élénkebb színekben tűnnek fel, sőt egyes jellemek is domborodnak ki azokból.

A bibliának magának is legélénkebben tárgyalt részei közé tartozik azon idő, mikor a két állami egységre oszolva élő zsidó nép, oly gyakori érintkezésbe jön éjszaki szomszédjával, az arami vagy damascusi királysággal. A részletes és élénk tárgyalásért különös köszönettel tartozik a történet, már csak azért is, mert abból több helyt meglehetősen világ esik az utóbb nevezett, különben eddig más forrásból egészen ismeretlen államra, mely pedig jó időn át fontos állást foglalt el.

Épen e kort illetőleg tartalmazznak az assyriai ékiratok is Syriára vonatkozó adatokat is. Különösen az Arammal való érintkezése Assyriának, vet fontos világot ezen állam történetére és hatalmi állására.

Bár ezen találkozás a forrásoknak, a bővebb tárgyalást, a mélyebb vizsgálatot szembetűnőleg kihívja, eddig semmi ilyes, tudunkkal, nem történt. Azok, kik az assyriai források felhasználásával történeti munkát szerkesztettek a perzsa világ előtti Nyugot-Ázsiáról, mint Rawlinson György és Lenormant, az ide vonatkozó assyriai jelentéseket minden kritika nélkül ismétlik néhány feltűnő képtelenségeik daczára, s kísérletet sem tesznek a bibliában említett eseményeket oki összefüggésbe hozni az ékiratokban elbeszéltekkel. Legújabbban Schrader E. adott ki ide tartozó igen becses művet (Die

Keilinschriften und das alte Testament. Giessen, 1872), mely kommentár alakban idézi az ékiratok mindazon helyeit, melyek valamely, az ó-testamentomban említett névre vonatkozással bírnak. Az ekként feltárt anyagnak történeti összeállítással azonban e munka nem foglalkozik.

A következőkben feladatunkul tűzzük ki egyrészt az ide vonatkozó assyriai jelentéseket visszavezetni valódi értékre, másrészt a két héber királyságnak és Arammak egymáshoz való viszonyait ismertetni, azon korban, melyre az assyriai források világukat vetik. Az összefüggés azonban megkívánja, hogy visszapillantjunk az ezen kort megelőzőt időkre, a három állam keletkezése óta.

Hogy a kitűzöttek teljesítése lehetővé legyen, mindenekelőtt e kor chronológiáját kell tisztába hozni, mely felette zavart képet mutat, amennyiben a bibliának adatai egymással is temérdek ellenmondásban állanak, és így természetesen az assyriai chronológiával sem egyeznek. Szerencsére az utóbbi teljesen megbízható. Az assyriai kánonban *) , mely Sardanapál palotájának romjai közt találtatott s mely 893-tól 665-ig terjed, kétségbevonhatlan hitelességű okmányt birunk. Keletkezése nem eshet később 626-nál, valószínűleg azonban előbb, s oly kulturával, olyan részletesen vezetett történeti s chronológiai feljegyzésekkel bíró nép, mint az assyriai, történetének utolsó 2—300 esztendejére biztosan visszaemlékezett annyira, hogy éveket fel nem cserélt. Hitelessége különben a Ptolemaeusféle kánonnal való egyezés által is be van bizonyítva, mely maga pedig csillagászati feljegyzései folytán matematikailag ellenőrizhető s a próbát teljesen kiállja. A héberek sem állandó időszámítással (valamely eseményből kiinduló aerával) nem bírtak, mint a chaldeusok Nabonassar óta, sem neveket nem adtak az éveknak, — mint a rómaiak és az assyrok (amazok a consulok, ezek egy erre évenként kijelölt főbb hivatalnok nevét), hanem csak királyaik uralkodási éveit szerint számítottak, s emiattfogva nem esodálható, ha már azon különböző források is, melyekből a biblia jelenlegi

*) Egész terjedelmében közölve van Schrader E. fentidézett munkájában.

alakjában összeállított, tartalmaztak hibákat, melyekkel az első ellenmondások csúsztak be. A századok folyamában, az ismételt leírás által másolási hibák is jöttek be kétségtelenül s így a számokra nézve mind nagyobb lett a zavar, míg az események (eltekintve a mythikus kortól) híven őriztetek meg.

Természetes, hogy ily körülmények közt az assyriai kánon, melynek ugyanazon példányai állnak rendelkezésünkre, melyeket Assyria legkultúra-kedvelőbb királya készített, lesz döntő mindazon esetekben, hol a bibliai időszámítás attól eltér.

Kiindulási pontul véve tehát az assyriai egyidejűségeket, a következőkben revisió alá vesszük a bibliai időszámítást. Az ekként kitért hibák kijavításánál azonban tartózkodni fogunk az önkénytől és igyekezni fogunk magának a bibliai textusnak ellenmondásaiból kikutatni a helyes számot.

Tiglat-Pilezár király évkönyveinek ránk maradt töredékeiből tudjuk, hogy e király, uralkodása 9. évében (737. Kr. előtt) Menahem izraeli királytól adót szedett; másrészt pedig Pekah megöletése és Hosea trónralépte is meg van említve az idézett töredékek egyikében. Miután Tiglat-Pilezár már 728-ban végezte uralkodását, az utóbbi esemény nem igen történhetett később 729-nél. Eszerént Menahem és Hosea közt legfeljebb 8 év van, noha a Királyok II. könyve 22, sőt 30 évet is számít ott. Ez idő ott Pekahja és Pekah királyokra oszlik el, az előbbinek 2, az utóbbinak 20—28 év tulajdonítván. Pekahja, kiról a biblia nem tud egyebet jelenteni trónralépténél és megöletésénél, valószínűleg csak néhány hónapot vehet igénybe a Menahem és Hosea közt fennmaradó időből, s Pekah uralkodásának kezdete (mintán 737-ben még Menahem uralkodott) teljes valószínűséggel helyezhető 736-ba, halála pedig lehető legkésőbbre 729-be.

Pekah előtt Ahabtól elkezdve, ki szintén említették assyriai forrásokban, Izrael királyai következők voltak:

Ahab	22 évig
Ahasja	2 >
Joram	12 >
Jehu	28 >
Joahas	14*) >
Joas	16 >
Jerobeam	41 >
Szaharja	1/2 >
Menahem	10 >
Összesen	145 1/2 évig
Pekah 1 éve	736
	<hr/>
	881

Eszerént Ahab 881-től 859-ig uralkodott volna, holott tudjuk, hogy ő még 854-ben **) mint Benhadad szövetségese, csatát vívott II. Salmanaszár assyriai királylyal. A fentebbi évszámokban tehát legalább is 5 évnyi hibának kell lennie. Szerencsére az assyriai synchronismus e hibára egész közel reá vezet. Mert míg II. Salmanaszár 854-ben még Ahabbal vív csatát, addig 842-ben már Jehu elnlíti***), ki neki ez évben adót fizet. Feltéve, hogy Ahab utolsó évéről és Jehu első évéről van szó, a két király uralkodása közé 12 év esnek; emül is rövidebb idő pedig, ha Ahabnak nem utolsó és Jehunak nem első éve vétetik fel. A biblia szerént Ahab és Jehu közé esik 14 év: Ahaszja 2 éves és Joram 12 éves uralkodása. Ha Ahaszja és Joram évei nem is vétetnek teljeseeknek, a kettő együtt 13 évet mégis fog számítani. Az ellenmondást még növeli, hogy lehetetlen miszerént Ahabnak Benhadaddal szövetségben viselt háborúja, ugyanazon évbe essék a Benhadad ellen vívott harczzal, melyben Ahab elesett. Eszerént azt

*) II. Kir. XIII. 1. ugyan 17 évre tétetik uralkodása, de ugyanott mondatik, hogy az judai Joas 23. évében kezdődött, XIII. 10. pedig hogy ugyanannak 37. évében végződött; ez adat kétségtelenül helyesebb.

**) Ezen évnek felel meg az, mely az assyriai kánonban Dayán Asúr nevével jelöltetik, s melyben az alább idézendő assyriai okmány szerént a csata vívott.

***) Uralkodása 18. vagy Babilóniai évében. Schrader. Die Keilinschriften und das alte Testament 107. és 311. lap.

kell feltenni, hogy Ahaszja és Joram uralkodásai kevesebb időt foglaltak 13 évnél.

Ahaszja uralkodása II. Kir. I. szerint, judai Jozafát 17-étől ugyanannak 18-áig terjedt s e szerint csak 1 évre volna tehető. Joraméra nézve létezik egy a többieknek ellenmondó adat*), mely szerint az judai Joram 2. évében kezdődött volna. Ez adat tehát 7—8 évre határozná meg uralkodását, a mennyiben annak vége judai Ahaszjaéval esik össze, ki nem egész egy évig, míg judai Joram nem egész 8 évig uralkodott volna. Ez adat, ily alakban természetesen nem lehet helyes, minthogy izraeli Joram és judai Jozafát, uralkodásuk egy részében, mindenesetre egykorúak voltak, mi biztosan következik a moabi Mésa elleni közös hadjáratból. De az assyriai forrás tanúsága, mely Joramnak uralkodását, a bibliában különben felvett tartamnál rövidebbre felvenni kényszerít, azon feltevésre készlet, hogy a Királyok könyvoinek szerzője, egyik forrásában 7 évre határozottnak találta izraeli Joram uralkodását s az idézett helyen, a synchronismus felállításában ehhez tartva magát, izraeli Joram és judai Ahaszja egyidejű halálától számítva visszafelé, judai Joram 2. évéhez jutott. Ezen adat a biblia egyéb adataival ellenkezik, de miután másrészt az assyriai kánonnal megegyezik, ez, tekintve a bibliai chronologia rettentő zavartságát, nem támadhatja meg annak hitelességét.

Joram uralkodását tehát 7 egész (8 befejezetlen) évre kell feltételezni, a más helyen neki tulajdonított 12 év helyett. Különben a 12 év, a másik felállított synchronismus szerint (Jozafát 18. — Ahaszja vége) sem helyes, mert eszerint 16 év jönne ki. Mint látható, itt a zavar felette nagy s a sok ellentétes adat közül okvetlenül az választandó, mely az assyriai kánonnal leginkább megegyez. Joramra tehát 7, izraeli Ahaszjára, a judai synchronismus értelmében 1 évet véve fel, vissza felé számítunk Pekahnak fent megállapított uralkodásától:

Menahem 1. éve . . .	746
Jerobeam 1. » . . .	787

*) II. Kir. I. 17.

Joas	1. éve	803
Joahas	1. »	817
Jehu	1. »	845
Joram	1. »	852
Ahaszja	1. »	853
Ahab utolsó éve		853

Mint látható, az assyriai kánon által 854—842-ön belől megkivánt módosítás teljes összhangba hozza a két chronológiát 854-től 746-ig, minélfogva a biblia közé eső számai igazoltaknak tekinthetők.

Ahab utolsó éve e szerint az, mely az assyrok ellen vívott csata éve után következik, mi a fentebbi számítások valószínűségét még növeli: 1-ör, mert a II. Kir. XXII. 1. szerint Benhadad és Ahab közt a jó viszony csak 3 évig tartott; ha tehát 854-ben szövetségesek voltak, úgy a szövetség felbomlása, a közöttük folyt háború és Ahab halála, szükségkép e 3 év: 853, 852 és 851 valamelyikébe esik. 2-szor, mert magában is valószínű, hogy a Benhadadra nézve nem kedvezőleg kiütött háború hozzájárult, hogy a szövetséget neki Ahab felmondja, kinek mint kevésbé érdekelt félnek, hadereje alkalmasint kevésbé tette volt ki magát, s így kevesebbet szenvedett, mint amazé. Ahab tehát azonnal megragadta az alkalmat, hogy a meggyengültnek hitt szövédttől fegyverrel visszaszerezze az elfoglalt izraeli részeket, melyeket Benhadad a szövetség daczára sem adott volt ki.

Eszerint az izraeli chronologia Ahabtól az ország elpusztulásáig:

Ahab	875—853
Ahaszja	853—852
Joram	852—845
Jehu	845—817
Joahas	817—802
Joas	802—787
II. Jerobeam	787—746
Szaharja	746-ban
Sallum	746-ban
Menahem	746—736
Pekahja	736-ban
Pekah	736—729
Hosea	729—721

Hogy Hosea utolsó éve azaz Samaria elpusztulása 721-be esik, azt assyriai forrásokból tudjuk.*) Miután a biblia szerint a város Hosea 9. évében foglaltatott el az assyrok által, ebből is kitűnik, hogy ezen király I. és Pekah utolsó évét helyesen tettük 729-be.

Az Ahab előtti királyokra nézve az assyriai kánon ellenörkődése megszűnik; a biblia maga itt nem tartalmaz jelentékenyebb ellenmondást. Az adott számokat tehát el lehet fogadni:

I. Jeróbeam	931
Nadab	911
Baesa	910
Ella	887
Omri	886
Ahab	875

Áttérünk Judára. Ha feltesszük, hogy az izraeli chronológiának fentebbi helyreállítása megfelel a valóságnak, úgy a judainak helyreállításához, a most már kettős alapon (az izraeli és az assyriai egykorúságok) bátorosan foghatunk.

A bibliai koradatok judai Amázia és Azazja s izraeli II. Jeróbeam és Pekah idejére nézve számos, eddig megfeythetlen ellenmondást tartalmaznak, melyeknek magyarázata csak abban található fel, hogy a Királyok könyveinek szerkesztője, valamelyik király uralkodása idejére nézve már hibás adatot talált, s ez neki a synchronismus nem egyezése folytán feltűnővén, az ellenmondást kiegészítettni igyekezett a párhuzamos uralkodásokon való faragás által, de biztos utmutatója ebben nem lévén, csak rosszabbá tette a dolgot s valóságos tömkelegbe jutott, melyből többé nem tudván kibontakozni, nagyobb zavarban hagyta a chronológiát mint találta volt.

E zavarok kiderítésére, részben talán első okaira, rávezetnek az assyriai adatok. Ugyanis Tiglath Pilezár egy inscriptiója szerint judai Azarja 738-ban még élt, míg 733 és 732-ben már Ahasznak kellett uralkodnia, mert ez időbe esik

*) Szárgon évkönyvvel a király I. évébe helyezik.

Tiglath Pilezár hadjárata Damascus ellen.*) Sőt miután e király syriai hadjáratai már 734-ben kezdődnek, Ahas uralkodása sem eshet később, mert Pekah és Rezin nem támadhatták meg őt akkor, mikor az assyriai had rajtuk volt. E szerint Azarjah és Ahasz közt csak 4 év lehetett, míg a biblia Jothamnak, ki köztük uralkodott, 16 évet tulajdonit. Eszerént 13 évvel van meghosszabbítva ennek ideje épen úgy, mint az egykorú Pekahé, (mely 7 év helyett 20-ra van téve). Az utóbbi, nézetünk szerint, csak a synchronismus által követelt consequentiája a Jotham uralkodása meghosszabbításának. Ez pedig félreértésből ered: Mondatik ugyanis**) hogy Azarja bépkolos lett, s ez időtől kezdve kívül lakott a városon, elkülönítve egy házban s a király helyett fia Jotham intézte a királyság ügyeit s ítélte a nép felett. Így élt Azarja holtá napjáig. Ezekből világosan kitűnik, hogy Azarja uralkodásának utolsó részében egy rex és egy regens létezett, valódílág tehát két király. Egyik, kinek neve alatt és jogezimén folyt az uralkodás, a másik, ki a hatalmat tényleg gyakorolta amannak nevében. Hogy ez állapot hány évig tartott, nem mondatik a királyok könyveiben. De azon fent érintett körülménnyel hogy Azarja halála s Ahasz trónra lépte közt nem múltatott el több négy évnél, ezt összevetve, szerentem kitűnik, hogy Jotham 16 esztendejébe be vannak számítva azok is, melyek alatt atya nevében uralkodott. Ennek halála II. Kir. XV. 27. szerint Pekah első és XV. 32. szerint Pekah második évébe esik. Itt a kettő közt az ellenmondás igen csekély és nem támadja meg az adat hitelességét. Számításunk szerint (l. fent) Pekah I. éve 736. Ha Azarja tehát ez évben halt meg s Jotham ekkor kezdett uralkodni, úgy 736-tól 734-ig azaz két egész vagyis 3 be nem fejezett évig uralkodott egyedül, atyjával együtt pedig 13 évig. Hogy mint név szerint is király, ily rövid ideig uralkodott, ez megmagyarázza, hogy uralkodásáról oly keveset szól a biblia. A királyok könyve ajtatossága mel-

*) Ez adatokra nézve, l. Schrader, Die Keilinschriften, 118. lap a ***) jegyzetet és ugyane mű végén mellékelt évsorozatokot (Die assyrischen Verwaltungslisten) hol Bildanis évében (734) egy palesztinai, a két következőben damaskusi hadjáratok jegyzetnek.

**) II. Chronika XXVI. fejt.

lett csak azt említi, hogy egy kaput épített, a krónika pedig röviden mondja, hogy az ammoniakat meghódította, s ezek az első, a második és a harmadik évben adót fizettek neki. Hogy három év s több nem említették, igazolni látszik azon feltevésünket, hogy uralkodása 3 (habár nem teljes) évre terjedt ki.

Ezek szerint Azarja utolsó esztendejéül 736 veendő fel. Uralkodásának tartama II. Kir. XV. 2. ötvenkét évre tétetik. De ezenkívül még két, az idézettel s egymással is ellenkező adat létezik arra nézve: II. Kir. XV. 1. szerint első éve egyez Jerobeam 27. évével, XIV. 17. szerint pedig ugyanennek 16. évével. Az előbbi szerint uralkodása 26—28 évig (Jerobeam és Szacharja együtt 15+Menahem 10+Pekahja 2+Pekah 1=28; vagy ha Pekahja ideje, mint fent láttuk, megrövidítendő néhány hónapra, 2 évvel kevesebb) az utóbbi szerint 37—39 évig tartott. Az előbbi, tekintve, hogy Azarja 16 éves korában lépett a trónra s hogy 13 évvel halála előtt már felnőtt fia volt, ki az uralkodás gondjait átvehette, rövidnek látszik, míg a második e tekintetben is valószínűbb s másrészt igazolva van a II. Kir. egy másik chronologikus adata által is, t. i. XIV. 23. mondatik, hogy Jerobeam judai Amázia (Azarja atyja, kinek uralkodása 29 évre van téve) 15. évében lépett a trónra. Tehát Amázia utolsó és Azarja első éve eszerint is Jerobeammak 15. vagy 16. évébe esik. A két adat egyezése s másrészt az általuk szabott kormánytartam valószínűsége, valamennyi versió közt ezt érdemesítik legtöbb hitelle. Elfogadjuk tehát azon adatot, hogy Azarja 1. éve Jerobeammak 16-ával egyez. Ez, fentebbi számításunk szerint 772. Az Azarja előtti három uralkodás közül Amáziáé és Athaljáé a synchronismusokkal megegyezőleg van 29 és 6 évre téve (XI. 4., XII. 1., XIV. 2. és XIV. 1. összehasonlítva XIV. 17. és 23-mal) s ennél fogva kétséget nem költ. A középső azonban judai Joasé tévedésből van 40-re téve. Ugyanis 1. éve 7. ével, utolsó éve Joas 2. vel (XII. 1. és XIV. 1.) egyezett. Ez, feltéve, hogy XIII. 1. mely szerint izraeli Joahasz 17 évig ült volna a trónon, helyes volna, egyeznék a synchronismussal u. m.:

Jehu 7-étől 28-áig = 22 év

Joahas 1-jétől 17-éig = 17 >

Joasz 1-jétől 2-áig = 1 >

összesen 40 év.

De a II. Kir. XIII. 1. és 10. mint fent láttuk, igazolt adata szerint, izraeli Joahas judai Joasnak 23. évétől 37-ig s így tehát 14 egész vagyis 15 nem egész évig uralkodott. Ez adat azért érdemel különös hitelt, mivel az izraeli Joahasz uralkodása mindenesetre egészen belől esvén judai Joaszén, a koregyezés könnyen volt ellenőrizhető. Miután e szerint Joahasz nem 17 befejezetlen, hanem 14 befejezett vagyis 15 befejezetlen évig ült a trónon, Jehu 7. és izr. Joas 2. éve közt is nem 40, hanem 38 (nem teljes) év folyhatott le. Hogy pedig judai Joasnak mégis 40 év adatott, épen a Joahaszt illetőleg becsúsztott hiba következménye, melyhez a judai chronologia hozzá idomítottatott. Azarja eldődeinek évei tehát 6+38+29. Azarja 1. évétől visszazámítva lesz:

Athalja	845—839
Joas	839—801
Amázia	801—772
Azarja	772—736
Jotham	736—734

Athalja 1. éve, mint a történet szigorúan követeli, megegyez Jehu 1. évével.

Fentebbiek szerint Jotham követőjének Ahasznak 1. éve 734; ha tehát 16 évig uralkodott, mint II. Kir. XVI. 2. mondatik, úgy utóda Hiskia 718-ban lépett a trónra. Ezen adat helyességének ellenőrzéséül számítsunk visszafelé Júda elpusztulásának idejétől, mely biztosan meg van határozva II. Kir. XXV. 27. és Jeremiás LIII. 12. összhangzó bizonyossága által:

Hiskia	29 évig
Menasse	55 >
Ammon	2 >
Jozia	31 >
Jojakim (Joahassal)	11 >
Zedekia (Jojachinnal)	11 >
összesen	139 évig

Az elpusztulás éve . 586

Eszerint . 725

lenne Hiskia első éve. Az eltérés tehát csak 7 év, mi, tekintve,

hogy mily különbözőek a kiindulási pontok, közeli találkozásnak mondható. Még közelebbi lesz az pedig, ha tekintetbe vesszük, hogy a királyoknak fent összeadott évszámait, mind a bibliában szokásos rendszer szerint vannak felvéve, azaz a megkezdett év számolásba van téve, épen úgy, mint a befejezték. A fentebbi 6 uralkodásnál, ez 3 évnyi többletet fog eredményezni s ekként Hiskia első éve 722-be teendő. Ekként a kimutatott eltérés leolvad 4 évre. Ez habozás nélkül Ahas uralkodásából számítandó le, mert ha Hiskiaéból vagy a későbbi királyokéból számíttatnék le, úgy Hiskia trónralépte Samária elpusztulása után, ez esemény pedig Ahas idejébe esnék, míg a II. Kir. úgy látszik biztos tudatával bir az ellenkezőnek, mely tanúság — különben tekintet nélkül a synchronismust ott közelebb meghatározó számokra — nem vethető el. Ahas uralkodott e szerint 734—722, tehát 12 egész évig. A királyok könyvének 16. éve egész években úgyis csak 15-nek lévén számítható, az eltérés 3 lesz.

A kiegészítések rovására levont 3 évet Hiskia, Manasse és Józsiásnál számítva le, következő lesz a judai királyok chronológiája Athaljától Zedekiáig:

Athalja	845
Joas	839
Amária	801
Azarja	772
Jotham	736
Ahasz	734
Hiskia	722
Manasse	694
Ammon	640
Józia	638
Joahasz	608
Jojakim	608
Jojachin	597
Zedekia	597
Jeruzsálem elpusztulása .	586

Az Athalja előtti királyok közül az utolsó Ahaszja, izraeli Joram utolsó évében kezdte és végezte is rövid uralkodását, tehát 845-ben. Elődének, Joramnak a biblia 8 évet

tulajdonit, de ez adat nem lehet helyes, mert uralkodásának vége izraeli Joram utolsó évébe esik, kezdete pedig ugyanezen király 5. évébe. Ez pedig az assyriai kánon tanúsága szerint nem uralkodhatott tovább 8 évnél, s így, miután e mellett izraeli Joram utolsó évében hely volt még Ahaszja uralkodására is, judai Joramé csak 3 évig tarthatott s 848-ban kezdődött; hogy II. Kir. VIII. 17. az 8 évre van téve, ez összefügg az izraeli Joramot illetőleg elkövetett hibával s a synchronismus fentartására volt szolgálendő. Megjegyzendő, hogy a judai Joramnak tulajdonított szám (8 nem egész vagy 7 teljes év) épen az, mely izraeli Joramot illeti meg. Lehetőséges, hogy a név azonossága folytán az egyikre vonatkozó szám a másikra értegett, mi azután az időegyeztetés által maga után vonta a másik korának meghosszabbítását.

A régiebb királyok számai összevágólag közöltetnek. E szerint az Athalja előtti királyok chronológiája lesz:

Rehábeam	931
Abiam	914
Assza	912
Joszafat	872
Joram	848
Ahaszja	845
Athalja	845

Az arami királyok kora egyedül a zsidó és assyriai synchronismusokból határozható meg.

Egyéb datumok, amennyiben meghatározhatók, az események tárgyalása közben fognak meghatározatni, a melyre ezennel áttérünk.

Izrael népének politikai fejlődése, ha így nevezhetjük hatalomra vergődését, felette gyors volt. Miután századokon át teljes állami egység nélkül, most testvérharcz közt, most leigázva, hol mint egyik, hol mint másik szomszéd nép marta-léka, élt az ígretnek vérrel szerzett földén, Samuel és Saul alatt különböző törzsei közt az állami kötelék végre erősebb kifejezést nyert: a nélkül azonban, hogy a tömörülés hatása a szomszédokhoz való viszonyban feltünőbben érvényesült volna. Saul alatt a legnagyobb erőfeszítéssel és sokszori véres vereségek közt küzdvén függetlenségéért, ennek utóda, Dávid alatt

egyszerre hódítónak lesz. És hódításai, tekintve az ország kiterjedését, melyből kiindultak, a népnek, mely azokat teljesítette, lehető számát, kiállják a versenyt a legnagyobb hódító nemzetek cselekedeteivel. Az anyaországhoz, egy emberélet alatt, tartományok csatoltattak, melyek együttvéve azt, területi kiterjedésre legalább ötször, valószínűleg többször felülmúlták, míg a népességet illetőleg, nincs ok feltenni, hogy kevésbé sűrűvel bírtak volna, mint a terület, melyet a hódítók laktak. A nép, melynek legdélibb szállásai a holt tenger déli csücsével állottak egy szélességben, míg a legéjszakiabbak a Jordán forrásaiban túl nem terjeszkedtek, míg a terület szélessége még sokkal csekélyebb volt, a mennyiben a földközi tengertől ekkor valószínűleg még teljesen el volt zárva s a Jordánnak keleti partjára csak ennek felső részében nyult át; a nép, mely e területen megfért, magává teszi azt egy birodalomnak, mely a veres tenger északkeleti öblétől az Eufratig terjeszkedik. S erre elég volt Dávid uralkodásának ideje, melyet a biblia 40 évre tesz, de mely valószínűleg rövidebb volt.

E gyors emelkedést, melyet a hellén Thébáéhoz Epaminondas idejében lehetne hasonlítani, mint ennél, épen oly gyors hanyatlás is követte. Már Dávid utóda, Salamon alatt óriási léptekkel kezdődött az, amennyiben a hódítások legfényesebbike s legfontosabbika, mely legtöbb vérbe is került, elszakadt a birodalomtól.

Kanaántól éjszakra, a Libanon s az Eufrat közt, egy nép lakott, mely az Eufrat bal partjáról jöve, aligha sokkal előbb, talán később mint a zsidók Kanaánt, foglalta volt el e területet. Az aramiak, szeniek mint a zsidók, számra talán túlhaladhatták ezeket, mi az általuk lakott nagyobb területtől s a nagyobb szerepből, melyet később a történetben játszottak, következtethető.

Dávid idejében már jelentékeny, szomszédai által rettegett hatalomra vergődtek volt. Hogy politikai teljes egységet képeztek, nem tudható, de annyi bizonyos, hogy Hadad-Ezer király, ki székhelye után zóbainak nevezetik, ha nem volt közvetlen fejedelme összes törzseiknek, hegemoniát gyakorolt felettük. Zoba mellett másik legjelentékenyebb városuk a régi, később oly fényes Damascus volt. Hadadezer ha-

talmáról fogalmat ad, hogy míg egy részről uralma kiterjedt az Eufrat keleti partjára, Mesopotámiába is, más részről éjszakayugoti szomszédjaként, Hamath várost fenyegethette, melyet az arámiaktól még független, valószínűleg más eredetű, talán hámi nép, lakott még ekkor.

A kis ammoni nép, Dávid által megtámadtatva, az arámiához folyamodott segítségért. Ez volt eredete a harcoknak, mely a hatalmas Hadad-Ezer teljes megveretésével s az aramiaknak meghódításával végződött. A gyengébbik nép teljes győzelme csak Dávid hadvezéri geniusa által magyarázható. Példák, hogy egy ember egyénisége valamely nemzetet magas felébe emel az anyagi ereje és politikai képessége által kijelölt színvonalnak, gyakoriak a történelemben.

Az aramiak, talán legéjszakiabb s mindenestire az Eufraton túl lakó törzseiket kivéve, Izrael birodalmához csatoltattak, s Hadad-Ezer kincsei Dávid tárába vándoroltak. A tartomány, melyet Izrael ez által nyert, kiterjedésre tetemesen felülmulta Kanaánt s értékre valamennyi egyéb hódítást. Az új birodalom általa nyerte legfőbb fényét. Elszakadása tehát nagy lépés volt a hanyatlás útján.

Történt az Salamon idejében és pedig, mint néhány körülményből kitünik, uralkodásának nem végső részében. A körülmények, melyekből ez következtethető, ezek:

Az aramiak vezére Rezon, ki a lázadás zászlaját Damascusban kitűzte, még Hadad-Ezernek egyik hadi tisztje. Salamon utolsó éveiben tehát igen is koros lehetett, ha általában élt.

Továbbá mondatik, hogy Salamon alatt izraeli kereskedők jártak Egyiptomba lovakat vásárolni s hoztak lovakat Salamonnak és Aram királyainak s a khetiek királyainak. E szerint Salamon idejében már létezett egy consolidált arami királyság, mely Izraellel békében élt, s eléggé hosszas ideig létezett Salamonnal egykorulag, arra, hogy külkereskedelme egy ágáról, melyet Izrael közvetített, említés tétessék. Ezek nem férnek össze azon feltevessel, hogy Salamon utolsó éveiben lázadt volna fel Aram.

Végre Damascus elszakadása összeköttetésben említetik Edom elszakadásával, mely ismét Izrael elleneinek a

Dávid és vezére Joab halála által megnőtt bátorságával hozatik összeköttetésbe. Joab pedig Salamon uralkodásának kezdetén öletett meg.

Salamon uralkodásának tehát hihetőleg első felében történt, hogy Hadad-Ezernek volt hadi tisztje Rezon, arami harcosok élén kiűzte Damascusból a zsidó őrseget s alapítójává lett azon újabb arami királyságnak, mely székhelye után damascusinak (noha a bibliában nem) is nevezetik. Rezonról az idézett helyen az mondatik, hogy Salamonnak ellenese maradt életfogytiglan. Ez nem úgy értendő, mint ha nyílt háborúban lettek volna mind végig, minek ellentmond a fent érintett kereskedelmi viszony. Úgy értelmezendő e mondat, hogy Salamon nem foglalta többé vissza Damascust s életfogytiglan kénytelen volt azt s benne Rezon házáat, mint független szomszédot tűrni.

Damascus elszakadásának következménye volt nézetem szerint az is, hogy Salamon az arab sivatagban egy várost, Tadmort, a későbbi Palmyrát építette. Kereskedelmi, talán politikai okok, talán merő dicsvágy is kívánatosá tették előtte, hogy Izrael ne legyen teljesen elvágva az Eufrattól, melyet Dávid hódításai megérintettek. A rendes út Damascus felé vezetvén, s ennek elszakadása által el lévén vágva, újat kellett keresni, mely csak a sivatagon át vezethetett, Közbeeső állomásul, kies oázban, építettett Tdamor. Itt megpihenhettek az Egyiptomból vagy Elath és Azion-Gaber veres tengeri kikötőkből az Eufrat gazdag vidékeire törekvő karavánok, (s Salamon, ha egy nagy darab sivatagot, melyben neki hódoló vándor törzsek barangoltak, birodalmához képzelt, még mindég elmondhatta, hogy az a nevezett folyóig terjed, mint atyja Dávid idejében.

Ennél is nagyobb jelentősége volt Thadmornak, ha áll, mit nevezetesen II. Kron. VIII-ból következtethetni, hol Hamath tartomány és város mint Salamon birtoka ismételve említettik, s e mellett annak egyéb, Izraelen kívüli tartományai is, míg Damascus egy szóval sincs érintve. Ez azon gondolatot költi, hogy Hamath Izraelhez tartozott, még Damascus elszakadása után is. Ha a földképre tekintünk, ez nem szól e gondolat valószínűsége mellett, mert Damascus egye-

nes vonalban esik Hamat és Izrael földje közt. Mindaméllett a dolog nem lehetetlen, ha Thadmort nem csupán kereskedelmi, hanem katonai állomásnak is tekintjük; innen Hamathot függőségben lehetett tartani Damascus birtoka nélkül is. Ez esetben azonban az utóbbinak, mint államnak, határai meglehetősen szűkek lehettek ez időben, főleg kelet felé. A Rezon fellázadásáról szóló helyek egyébiránt nem is teszik szükségessé azon feltevést, hogy Izrael már ekkor elvesztette volna minden éjszaki hódításait. Valószínű tehát, hogy Rezon, miután sikerült neki Damascust, hihetőleg meglepés útján elfoglalni, e felette erős várban s az Antilibanon hozzájárulhatlan völgyeiben megfészkelve magát, ellenállott az izraeliek fegyvereinek, a nélkül, hogy ekkor még elég erős lett volna uralmát kelet felé, a síkságban messzebb kiterjeszteni.

Némileg hasonló körülmények közt képzelhető a másik veszteség is, mely Salamon birodalmát érte. Hadad, az edomi királyfi, ki hazáját fellázította a zsidó uralom ellen, »ellenese maradt Salamonnak éltelossziglan.« Ez annyit jelent, hogy nem győzetett le, legalább teljesen. Miután azonban Salamon birta Elath és Azion-Gaber verestengeri kikötőket, honnan hajói Ofirba jártak aranyért és elefántesontért s így a közbeeső terület sem lehetett idegen kézen, szükségkép következik, hogy Idumeának Judával határos része nem veszett el és hogy Hadad csak a Moabtól egyenesen délre eső részében a köves Arabiának tarthatta magát, a Szeir hegység sziklafészkeiből daczolva Salamon hatalmával, s innen hihetőleg rabló-járatok által nyugtalanítva a szomszéd területeket.

Ez lehetett a birodalom állása, mikor Salamon meghalt. Még mind elég fényes volt az s a nép egyessége és az uralkodó eszélye együtt tarthatták volna még egy ideig. De Salamon fia és utóda, Rehabeam, tapintatlan gőg és igazolatlan elbizakodás által felcsapó lánggá szította az izraeli törzsek communitiesában régen lappangó szikrát. Efraim, a törzseknek valamikor legjelentékenyebbike, mely a többi felett hegemonia gyakorlására gondolta magát jogosultnak, rég irigyen nézte, hogy Dávid trónrajutása s Jeruzsálemnek székhelylé váló választatása által a vezérszerep Judára ment át. Sala-

mon pazar udvartartása is, a népeire rótt áldozatok által, elégületleneket költött mindenfelé. E mellett úgy látszik, hogy egy szomszéd nagyhatalom, mely nyugtalanul nézhetett Izrael csodás felvirágzását, fondorlatai is befolytak az ügyek menetére.

Egyiptomnak kétségtelenül már benn volt keze az edomi zavarokban, Hadad szereplésében is. Ez utóbbi, miután hónapok óta Dávid által történt feldulatásakor hívei mint gyermeket megmentették s Egyiptomba vitték, az akkori Pharao udvaránál nevedezett s utóbb sógorává lett annak. Innen, s valószínűleg titkon, segílyt vive magával, ment Dávid és Joab halála után vissza hónapok, a lázadás zászlaját kitűzni, mi azonban nem gátolta, hogy a Pharao és Salamon közt a viszony, külsőleg, jó maradjon.

Ugyancsak Egyiptomban és a Pharao oltalmában élt Salamon haláláig Jerobeam, egy nagytekintélyű efraimita, ki a törzsnek egy ideig kormányzója is volt, de midőn értésére esett Salamonnak, hogy pártütésen törí fejét, menekülni volt kénytelen. Most Salamon halálakor honosai visszahívták, hogy erélyes szószólojuk legyen a trónörökösnel, kitől terheik könnyítését követelték. Ennek gögös válasza eldöntö a dolgot; Efraim s vele kilencz más törzs, felmondá az engedelmességet Dávid házának, Jerobeamot választva királyul. Rehabeam, kinek egészen csak Juda, igaz a törzsek legnagyobbika s legnépesebbike, s Benjamin egy része maradt, gyengesége érzetében meg sem kísérle fegyver erejével tartani fenn trónja integritását.

Mikor valamely népnek kebelében, mely másokat leigázott, belviszály vagy állandó szakadás üt ki, természetesen, hogy a leigázottak ebben alkalmat látnak szabadságuk visszanyerésére, s legtöbb esetben igazolva lesznek e feltevésükben. Így lehetett ez esetben is. Salamon halála maga is nyugtanságokat idézett volna elő a tartományokban; az uralkodó néptest felbomlása pedig épen elkerülhetetlenül tette azokat, melyek elnyomására a két új, még nem consolidált s egymás ellen boszút forraló zsidó állam, most nem vállalkozhatott. Damascus kiterjeszthette hatalmát a nagy pusztáig, elvágva Izraelt az Eufrattól s minden éjszakai tartományaitól. Edom is teljesen felszabadulhatott,

ékként elvágva Judát a veres tengertől, mert sem Rehabeam, sem fia uralkodása alatt az ofiri hajózásról nincs szó. A zsidók tehát teljesen vissza voltak szorítva saját határaik közé. Legfeljebb talán Ammon és Moab maradtak, habár benszülött fejedelmek alatt, hűbéri viszonyban Izraelhez. A philisteusok, kik Dávid által ugyan néhány csatában megverettek, de meghódítva sohasem voltak, most annyival is inkább függetlenek, Judát a földközi tengertől is teljesen elválasztották.

A két testvér-állam, egyébiránt nem hogy szövetséget volna az elveszett hódításoknak visszaszerzésére, hanem ellenkezőleg, egymás ellenében olyanokkal lépett szövetségre, kiket közös ellenségül kellett volna tekinteniök. Mig Rehabeam Izrael ellen, ennek éjszakai szomszédjával, Damascussal kötött egységet, addig Jerobeam régi pártfogóját, a Pharaót bírta rá, hogy seregeit átküldje Judába, pusztítani és rabolni. Rehabeam e tulnyomó erőnek nem tudott ellenállni, s az egyiptomiak bevették Jeruzsalemét, honnan a Salamon által gyűjtött roppant kincseket magukkal vive távoztak, állandó hódítás úgy látszik nem lévén szándoka a pharaónak.

Ez esemény, a Királyok I. könyve szerint, Rehabeam 5-ik évében, számításunk szerint tehát 927-ben történt. Különben ez adat, mint a bibliának minden mégibb, más forrás által nem igazolt chronologikus adatai, kevés hitelt érdemel.

Damascusban Rehabeammal és Jerobeammal egyidejűleg, I. Kir. XV. 18. szerint Tabrimon uralkodott, a Rezon fia. Az idézett helyen Tabrimon ugyan Hezion fiának nevezetik. Azonban Ewald*) helyesen sejtí, hogy ez tollhiba Rezon helyett. Valóban a kor egyezése s a modor, melyben I. Kir. XI. 24. Rezon uralkodásának megalapítása — mint valami állandó, későbbre kiható, tehát dynastia alapítása — említetik; továbbá a két név közt, főleg zsidó betűkkel írva, csekély különbözet, e sejtelmét biztonságra emelik. Ezen Tabrimonról csak annyit tudunk, hogy Rehabeammal szövetségben állott,*) mely szövetség csak Izrael ellen lehetett irányozva.

*) Geschichte des Volkes Israel. Göttingen, 1864—1868.

**) Ez következik I. Kir. XV. 19-ből, hol Assza az apák szövetségére hivatkozik.

Azon nagy hatalom azonban, melylyel később Tabrimon utóda egyszerre fellép, valószínűvé teszik, hogy Aram e király alatt erősödött és növekedett. Ha Rezon uralma még csak Damascusra s az Antilibanon völgyeire szorítkozott, úgy utódának jutott a szerep, azt messzebb kiterjeszteni kelet és éjszak felé, miután az akadály, mely e terjeszkedést előbb nem engedte, a zsidó nagyhatalom, ekkor már nem létezett.

Judában Rehabeámot 914-ben fia Abiám, Jerobeámot Izraelben 911-ben fia Nadab követte, mindkettőnek uralkodása igen rövid volt s nem nyújtott tárgyat a történet vésőjének. Abiámot testvéröccse Assza követte 912-ben, Izraelben pedig véres forradalom fosztotta meg a tróntól Jerobeám családját.

Nadab megöletett s gyilkosa Baësa lépett a trónra, végkép kiirtván Jerobeám ivadékait. Baësa erélyes uralkodó volt, mit leginkább onnan következtethetni, hogy alatta az Izrael és Juda közt már az előbbi királyok alatt létezett ellenségeskedés az ő kezdeménye folytán, tettelegesebb kifejezést nyert, a nélkül azonban, hogy Izraelre nézve kedvező lett volna az eredmény.

* Mint az előbbi királyok idejében, úgy most sem nyílt háborúban, véres csatákban s egyik vagy másik fél leveretésében nyilvánult az ellenségeskedés, — erre ez ideig úgy látszik egyik félnek sem volt kedve — hanem bosszantásokban, nyugtalanításokban; csak azzal a különbséggel, hogy Baësa erre hatályosabb módot talált fel, mint elődei, midőn szorosán Júda határán felépítetté Ráma várát, innen folytonosan fenyegetve Juda közel eső vidékeit, s háborgatva, lehetlenné téve a biztos közlekedést martalóczai által, kik rabolva s pusztítva portyázhattak Juda éjszakai részében, egyedül a körülfalazott városokat kimélve meg: ha ellenállásra tetemesebb erő gyűlt össze, visszavonultak az újon épített várba, hogy később, annak szétoszlása után újra előtörjenek.

E szorongatgatások közt Juda királya, Assza, Damascushoz folyamadt segítségért. Itt ekkor Benhadad, e néven első, a Tabrimon fia uralkodott. Az arami állam hatalma ez időben már jelentékeny lehetett, hogy Assza teljesen megbizva abban, ha megnyerhetné, összeszedett minden aranyat

és ezüstöt, úgy azt mi Jehovának volt szentelve, valamint a királyi kincstárban létezőt és elküldte ajándokul Benhadadnak, emlékeztetve őt a szövetségre, mely ennek atyja és saját atyja közt létezett volt s kérve annak megújítását. Az arami király készségesen engedett a meghívásnak, hihetőleg kevésbé a küldött ajándékok által indítatva, mint országának erőteljes kifejlődése által ösztönöztetve szomszédai megtámadására s ez alkalmat megragadva. Beküldte tehát csapatait Izrael földére, melyek pusztítva járták be az éjszaki törzseket. Assza említett lépése szerencsésnek bizonyult, első eredménye lévén, hogy Baësa oda hagyta Rámát, úgy hogy a judaiak nem csupán lerombolhatták, hanem az anyagot, melyből falai épülve voltak, még el is hordhatták saját földjükre, két erődöt építve abból. Hogy Baësa azután mint végzett Benhadaddal, arról hallgat a biblia, de valószínű, hogy Izrael ha területéből nem is veszített, de elismerte Damascus felsőbbiségét.

Baësat 887-ben fia Ella követte; de már 886-ban Baësa családja azon sorsra jutott, melyre Baësa maga Jerobeámét juttatta volt. Az izraeli sereg vezéreinek egyike, Szimri, leölte Ellát minden testvéreivel s rokonaival együtt. De ő maga is csak egy hétig bitorolhatta a rabolt koronát, mert a hadsereg ellene fordult, és Omrit a fővezért választotta meg királyul, Szimri pedig, midőn általa Thirzaban, a királyi várban ostromoltatott, magára gyujtotta azt, halálával összekötve az eddigi királyok székhelyének elpusztulását.

Omri, kinek különben még egy vetélytárssal, Tibnival kellett megküzdenie, minekelőtte a koronának örvendhetett, Damascus ellen nem volt oly szerencsés, mint e vetélytársak ellen. Nem csak hogy országa határain több várost kellett átengednie I. Benhadadnak, hanem még az általa az elpusztult Thirza utódául épített új, fényes és erős székvarosban Samáriában is, kénytelen volt, hódolata jeléül egy városrészt átengedni a nevezett királynak, hol damascusi követség, valószínűleg fegyveres őrseg által körvezeve, székeit azontul.*)

*) I. Kir. XX. 34. Az illető helyet így s kétségtelenül helyesen értelmezi Ewald fentidézett művében.

Omrit 875-ben fia Ahab követte a trónon. Körülbelül ugyanez időben lehetett, hogy a damascusi Benhadadot is hasonnevű fia követte. E két királyal, Ahabbal és II. Benhadaddal, hosszú láncolata kezdődik a véres harcoknak a két szomszéd állam közt, melyekről a biblia körülményesebben szól, sokban őszintén, de még sem mindég egészen tiszta forrásokat követve — nem a tényeket ferditve el, de olykor hamis felfogással adva elő azokat s az indokokat másutt mutatva, mint a hol keresendők; végre pedig teljesen ignorálva még e kor eseményeinek előadásában egy tényezőt, mely pedig tagadhatlanul befolyt már, legalább közvetve s inkább kedvezőn mint kedvezőtlenül Izrael sorsára, t. i. a tigrispartii nagyhatalmat, Assyriát.

Három évvel Ahab trónra lépte után halt meg Júdában, hosszú, több mint negyven éves uralkodás után, Assza király, Salamon unokája, I. Benhadad egykori szövetségese. Őt fia Joszafat követte, ki a judai uralkodók közt egyike volt az erélyesebbeknek s a szerencsésebbeknek is.

A damascusi királyság állapota ez időben következő volt. Aram már előbbi királya alatt jelentékeny hatalomra vergődött volt. Közvetlen hatalma a Libanontól a nagy sivatagig terjedhetett, délen Izraelt és Ammont, éjszakra Hamathot és néhány alább említendő államot érintve határaival. Közvetve pedig e szomszédokra is kiterjedt a damascusi király hatalma. Izraelt illetőleg ezt a biblia tanúsítja; a gyengébb Ammon nem kerülhetett ki hasonló sorsot. Hamathról s a többi éjszaki s illetőleg keleti szomszéd államról, ez ugyan oly bizonyosan nem tudható, de a valószínűség e mellett szól. Hamathon kívül, melynek fekvése ismeretes, Syria közbenső részében, még két jelentékenyebb állam létezett, melyet csupán az assyriai ékiratokból ismerünk: Irkanat és Szizán. Fekvésük ismeretlen, de Damascussal határosoknak kellett lenniök s így valószínű, hogy ettől éjszakra, Hamathtól pedig keletre feküdtek, noha nem épen lehetetlen, hogy legalább egyik a kettő közül, az Antilibanon és Phönícia közt, a később úgynevezett Coelesyriában volt, ha ugyan ez nem tartozott Damascus közvetlen területéhez. E három állam, több más kisebbel együtt, az ékiratokban mint Damascusnak, leg-

veszélyesebb háboruiban, állandó szövetségese említették. Ez ugyan akként is magyarázható, hogy a közös veszély egyesítette mind ez államokat közös ellenállásra. De a módor, melyben azok Damascus mellett említettnek — olykor csak számlátatnak, p. o. Benhadad és 12 syriai fejedelem — mutatja, hogy amannak tulnyomó fontosság, vezető szerep tulajdonítatik. A bibliában szintén úgy említették II. Benhadad, mint sok hűbéres fejedelem főura: harminczkét király harcolt se regében, csapataikkal. Igen természetes tehát, ha a biblia ezen hűbéres királyait fellelni véljük azokban, kiket az ékiratok mint Benhadad vezénylete alatt küzdöket emlitenek. Fentebbieken kívül mint kisebb hűbéres államok neveztetnek meg: Gua, Muszri, Uszanat, Arba. Ugyanott említették a bibliából ismert Ammon, sőt Aradus is, miből azt lehet következtetni, hogy Benhadad befolyása ezen phöníciai városra is kiterjedt. Hogy a hatalmasabb Tyrus és Sidon nem említetnek, ez azt bizonyítja, hogy nem a közös veszély felismerése — mert az e városokra is kiterjedt, mint későbbi korban alkalmuk lehet tapasztalni — hanem Damascus befolyása hitta egybe őket közös cselekvésre. A biblia harminczkét királya vagy nagyítása a számnak, vagy azt kell hinni, miszerént e fejedelmek kétharmada oly csekély hatalom felett rendelkezett, hogy az assyriai hadi jelentések ezért nem veszik őket tudomásul.

Ezen, részben s aránylag hatalmas hűbéreseket, míg az arami birodalomnak egy részt fényt s dicsőségét emelték, másrészt kevésbé szilárd alapot adtak hatalmának. Állam, melynek ereje, ha csak részben is, hűbérköteles szövetségeseiben áll, hűségüktől függ, mert e nélkül ellenségeit szaporítják.

Hatalmának ezen gyengéjét Benhadad érezte s orvoslását ki is tüzte céljául. Uralkodása első idejében, midőn később elhomályosuló ege még derült volt — oda irányultak törekvései, hogy hűbéreseit megfosztva tartományaiktól, ezeket közvetlen uralmába vegye. Ez, nézetem szerint, kitünik a bibliának több helyéből. Erre mutatnak először is, Ahabhoz intézett túlkövetelő izenetei, melyek annál sértőbben ismétlődnek, minél engesztelőbb az érkezett válasz s melyek világos célja a háborút minden áron előidézni, mire ily engedelmes hűbéressel szemben más oka nem lehetett, mint hogy őt trón-

jától megfossa. Erre mutat továbbá I. Kir. XX. 24. 25. hol Benhadad gyengesége okát a hűbéres királyokban látja s elhatározza őket »urak« (helytartók) által helyettesíteni.

Kövessük figyelemmel a biblia elbeszélését a Benhadad és Ahab közötti első háborúról s lássuk azután, hogy történeti eredményül mi vonható ki belőle.

Benhadad, Aram királya, összeszedte minden hatalmát s volt vele harminczkét király s lovasok és csataszekerek. Bejött pedig az országba s ostrom alá fogta Samariát. És követeket küldött Ahab királyhoz s ezt izené neki: »Aranyod s ezüstöd mind enyém, asszonyaid mind enyémek s legderekabb fiaid enyémek«. S Izrael királya felelt: »Uram király, úgy van mint mondád; én a tiéd vagyok s tiéd minden a mit bírok«. Visszatérvén Benhadad követei ezt hozták: Izenetemhez képest holnap elküldöm hozzád szolgálmat, hogy látogassák meg házatod s alattvalóid házeit s a mi kedves előtted az hozzák el nekem.

Erre Izrael királya elkéseregyve összehívhatja a nép véneit s elmondja nekik Benhadad gonosz kötekedését, ki az oly feltétlenül kifejezett hódolattal be nem elégedve, kiméletlen kézzel akar háza, családja szentélyébe nyulni, és sértéseinek fokozásául ugyanígy akar tenni az alattvalók irányában is. A vének s az egész nép a megalázó követelések teljesítése ellen szólnak, mire Ahab még mindig békülékeny alázatossággal így szól Benhadad követéhez: »Mondd meg uramnak a királynak, hogy mindent mit első ízben izent nekem, szolgáljának, megteszek, de mit második ízben izent, azt nem tehetem.« Viszonzásában Benhadad esküszik, hogy porrá teszi Samariát. Most Ahabban felébred a kétségbeesés merészsége s felel: »Ki páncélt ölt, ne dicsekedjék úgy, mint aki levette azt.« E válasz Benhadadot poharazás közben találja; hallatára csapatait támadásra küldi, de ő maga tovább poharaz sátorában, hol a harminczkét hűbéres királylyal együtt lerészegszik.

Következik a csata leírása, mely különben nem igen érthető, főleg a 230 úri ifjának győzelemre vezető szereplése. Azonban elég az, hogy az izraelieknek fényes győzelem tulajdoníttatik. Temérdek aramit levágnak, Benhadad pedig serege maradványaival megfutamodik.

De még nem mond le hódítási szándokairól. Tanácsosai különféle okokat felhoznak a vereség magyarázatául s többi közt azt tanácsolják neki, hogy a harminczkét királyt távolítsa el s helyüket töltsse be helytartókkal. Benhadad úgy tesz s ekként újra szervezett seregével, az első háborúra következő évben ismét betör Izraelbe. Roppant hadához képest az izraeli sereg törpének tűnik fel. Mindamellett a győzelem most még fényesebb, mint első ízben. Az aramiak tönkre veretnek s Benhadad maga fogságba kerül. Ahab nagylelkűn fogadja, testvérének nevezi őt s reá áll az ajánlott békefeltételekre, melyek szerint Damascus most azon hűbéri viszonyba lép Izraellel szemben, melyben Izrael állott Damascushoz a jelenlegi királyok apái idejében. Ez alapon a béke s a szövetség megkötöttvén, Ahab szabadon bocsátja foglyát, miért őt aztán egy proféta erősen megdorgálja.

Ez elbeszélésnek, mely néhány érthetlenséget s néhány valószínűtlenséget tartalmaz, elfogadható magyarázata, nézetem szerint a következő:

Elsőben is, az mi közvetlenül az elbeszélés elejére van téve, hogy t. i. Benhadad összeszedve minden hatalmát, betör Izraelbe s ostromolja Samariát, helyesebben állna később. Ahab utolsó válasza után. Mert ha maga meg is volt győződve Benhadad, hogy feltételei elfogadhatatlanok, még sem valószínű, hogy elébb vigye be pusztító seregét egy békés szomszéd s engedelmes hűbéres országának szívébe, ostrom alá vegye fővárosát s csak ekkor tudassa vele a követeléseket, melyek el nem fogadása casus belli.

E követelések olyanok, minőket csak az tesz, ki saját feltételei el nem fogadását kívánja. Olyanforma feltételek ezek, minőket Róma szabott Carthágónak a harmadik pún háború előtt, s melyeknek e háborút öketlenül elő kellett idézniök. Ahab a legmélyebb alázattal válaszol az első és második izentre; ő kész kincstárát Benhadadéba kiüríteni, kész beismerni, hogy mindent, a mit bír, ura kegyelméből bírja. Ha Benhadad ezélja lett volna korlátlan uralmának elismertetése a hűbérköteles király által; ennél többet nem kívánhatott. De ő be akarja küldeni embereit Ahab házába, hogy kitalálják ott, mi és ki legdrágább szívének, s ezt

rabolják el tőle. Ezen politikailag indokolhatlan kíváncságot nem lehetett más, mint ellenállást költeni, ezt pedig a megsemmisítés céljából. Ha Ahab reá áll, úgy kétségtelenül más, még lehetetlenebb követi azt. Ezen annyira engedékeny hűbéres megsemmisítését pedig nem kívánhatta más okból, minthogy országát közvetlenül egyesítse a magáéval. Ha ez iránt még kétség maradhatna, eloszlatná azon későbbi, a harminczkét király eltávolítására vonatkozó hely, melynek ilyen magyarázatát, viszont az Ahab ellen követett eljárás támogatja.

Ahab és az izraeliek, az engesztelhetlen ellenséggel szemben kétségbeesett ellenállásra szánják magukat, s daczára az aramiak túlnyomó haderejének, győzelmet aratnak; ebben nem lehet kételkedni. Hogy az eredmény ennyire eltér attól, melyet Benhadad várt, ez egyrészt e király s a többi vezérek elbizakodásának tulajdonítandó, mely jelezve van az elbeszélésben az által, hogy nevezettek az ütközet alatt, a királyi sátorban lerészegednek. Másrészt az izraeliek győzelmét elősegítette a hegyes-völgyes vidék, mely a helyiséget jobban ismerő honiaknak minden tekintetben előnyére volt, de különösen az által, hogy az aramiak csatakoesijaikat s lovasságukat itt nem használhatták. Az arami király tanácsosai ezt később akként fejezik ki, hogy Izrael istenei hegyi istenek (csak a hegyekben bírnak hatalommal) s hogy ha a síkságban mérkőzend velük az arami hadsereg, az eredmény más lesz. Az elbizakodott vezérek dözsölése folytán fejtelten hadsereg egy része tehát hadi csel által kihozatik állásából, az előnyomult csapatok azután, valamely szűk völgyben körülvétnek és levágatnak. Azután az izraeliek váratlanul megrohanják az ily kétségbeesett támadásra elő nem készült tábor s a beállott zavarban nagy vérontást visznek véghez; a gögös ellenség pedig futással menekül. A győzelemben kétségtelenül nagy része volt Ahabnak, kit egész története gyenge királynak, de bátor katonának mutat.

A biblia elbeszélése szerint Benhadad, minckelötte a következő évben a támadást ismételné, a hűbéres királyokat eltávolítja s tisztekkel helyettesíti. Világos azonban, hogy ily általános rendszerváltoztatás, mely az érdekeltknél bizonyosan ellenállást is költött volna, egy év folyama alatt végre nem hajt-

ható, főleg vereség szenvedése után. Ez adat csak úgy értelmezhető, hogy Benhadad valóban eltökölte azt s mint Ahab irányában, úgy más hűbéreseivel szemben is megkísérelte terveit kivitelét. De itt is ellenállásra talált s eddigi szövetségesei közt általános ellenszenvet költött. Sokan, talán mindnyájan elpártoltak tőle s kitértek a felkelés zászlaját. Így most Benhadad Ahabbal szemközt, nem esupán hogy egyedül saját erőire utalva állott, hanem azoknak tetemes részét, bizonyosan egyéb, ellene fordult hűbéresei ellen kénytelenül küldeni. Minden oldalról szorongatva, megveretve s végre ellenségei által körülvéve, a kérclem s alkudozás terére lépett.

Egyedül így magyarázható meg, hogy az addig rettegelt ellent annyira tönkre tehettek az izraeliek, mint II. Kir. idézett fejezetében van írva, ha Benhadad elfogatása nem is vétetik betűszerinti értelemben, — hanem csak körülvétnésre magyaráztatik — noha amaz sem lehetetlen. Mindenesetre azonban Benhadad, ki hadvezéri ügyesség által eddig nem tündökölt, most nagy szorultságában, félette tapintatos diplomatának bizonyult. Mert nem csak hogy koronáját megtartotta, de Damascus hegemoniáját is sikerült megőriznie. Ez kitűnik abból, hogy két, békében letelt évvel később Izrael, Ammon, Hamath stb. királyai, teljes haderejükkel támogatják őt egy igen kritikus háborúba, noha ebben nevezetesen Izrael nem volt érdekelve s a támadóban inkább szabadítót, segélyt, vagy ha új urat is, de semmi esetre sem gonoszabbat eddigi ostoránál, Damascusnál, láthatott volna, — mint ezt később Jehu be is látta.

A biblia azon adata, miszerint Izrael irányában hűbért fogadott, ugyanott is megezáfoltatik, midőn (a következő fejezetben) elmondatik, hogy az Izraelről régebben elfoglalt területeket sem adta vissza. Már pedig, ha valóban meghódolt volna, mindenekelőtt bizonyosan a foglalásokat adta volna vissza. Valószínű egyebiránt, hogy Benhadad, a míg a kelepczében volt, mindent megígért, s mikor aztán kikerült abból, újra kezdte az alkudozásokat, egyenként s külön egyezve ki ellenségeivel, egyiket engedmények által megnyerve s megnyerése által nyomást gyakorolva a másokra, s így tovább mindaddig, míg a régi viszony helyre volt állítva. Ő maga is, egyelőre

legalább, lemondott újítási terveiről, melyek létesítésére neki is kínálkozott többé alkalom, minthogy ezek után többnyire létéért kellett küzdenie.

A béke s a szövetség megkötése a biblia szerint három évvel történt Ahab halála előtt, e szerint 856-ban, Benhadad első támadása pedig egy évvel előbb s így 857-ben.

Minek előtte tovább mennénk, szükséges egy pillantást vetni vissza Izrael és Juda ez idő szerénti állapotaira.

Izrael már régebben Baéza vagy Omri idejében elvesztette volt Gileád földjét, mely Manasse törzshöz tartozott, s a Jordán jobb partján, Aram határán feküdt. Különben meg volt a tíz törzs területi ópségében. Ezenkívül még elismerte az izraeli király felsőbbségét (noha saját hűbéres fejedelem alatt) a holt tengertől keletre lakó, leginkább jahtenyészésből élő kis moábi nép, mely adóját gyapjuban fizette Izraelnek. Ennek kiterjedése tehát, csekély eltéréssel, ugyanaz volt mint Jerobeam idejében, ereje azonban és különösen a királyi hatalom csekélyebb, mert ennek s így közvetve az országnak gyengítésére szolgált a vallási szakadás és a profétáknak ez által rajongó szenvedélyességig fokozott működése. Ez a királyi udvar s az alsóbb nép, vagy legalább ennek tulnyomó része közt mély, olykor véres zavargásokba kitörő ellenszenvet szított. Már az elébbi királyok alatt elhatalmasodott volt Izraelben az idegen istenek imádása. Ahab idejében pedig, kinek felesége Jezabel, szidóni királyleány volt, ez utóbbinak s az akaratára hajló királynak befolyása alatt, uralkodóvá lett a Bál tisztelete, míg a Jahve papjai és profétái a királyné s pártja által minden kitelhető módon üldöztek. Ez üldözésekért azonban a proféták, különösen a nagy elméjű és bátorságú Éliás által felbujtott nép egy ízben véres elégtételt vett, lemészárolván a Bál papjait. A nevezett proféta, kinek tekintélyével maga a király sem mindég mert dacolni, habár gyakran menekülnie és rejtőznie kellett ellenségei elől, mégis oly befolyással bírt, minővel előtte egy proféta sem. Működése és figyelme, e mellett nem szorítkozott csupán Izraelre, hanem kiterjedt délen Judára és éjszakra Damascusra is, miből következtethető, hogy az itteni nép közt is, legalább időnként, némi tét nyert a Jahve-tisztelet. Még élénkebb színek nyer a

profétai befolyás az Éliás által utódaul felavatott Elizeus vagyis Elisa személyében, kit az Izraelben, valamint Damascusban később beállott nagy változások egyik főtényezőjéül tüntet fel a biblia.

Nem szándokom itt képét adni a proféták működésének. Százszorta jobban mint képes volnék rá, megírták azt már többen, kik között csak Ewaldra utalok. De megéríteni megkellett azt, mint Izrael ekkori állapotaira nézve jellemzőt.

Judában Ahab és Benhadad kortársa a tevékeny és erényes Joszafat volt. Alatta az ország új virágzásnak indult. Edomot, mely részben még Salamon idejében, teljesen pedig ennek halála után elszakadt volt, visszaszerelte. Kezdetben közvetlenül csatolta azt országához, utóbb azonban hűbéres fejedelmet engedett e tartománynak. Ez következik azon két adat összevetéséből, hogy I. Kir. XXII. 48. szerint Edomban nem volt király, míg később, II. Kir. III. 9. Edom királya úgy említetik, mint ki hadjárat alkalmával Juda zászlaját követi. Edom visszaszerzése által lehetővé vált a Salamon idejében oly nagy gazdagságot hozott ofiri hajózásokat újra megkezdeni, az ezeon-geberi kikötőből, mely Edom birtoka nélkül Judának nem volt hozzájárulható. Joszafat, minthogy saját erői a nevezett célra nem voltak elegendők, Izrael királyával szövetkezett, akként, hogy közös költségen építettek hajókat, természetesen az eredmény megosztása fejében. De a vállalatnak nem volt sikere, minthogy a zsidók nem értettek a hajózáshoz s a phöníciaiakat, kik Salamon idejében helyettük jártak el a vállalat tengerészeti részében, ezúttal nem nyerték meg segítségül.

Az Izrael és Aram közt 856-ban kötött egyezség után két évig, úgy látszik, teljes békét élveztek az illető országok. Benhadadnak ezalatt ideje volt megrendült hatalmát újra megerősíteni, a hadi erejében a vereségek folytán támadt hézagokat betölteni, s elpártolt hűbéreseit e viszonyba, vagy legalább azt nagyon megközelítő szövetségi viszonyba visszavonulósra. Ez, tekintve hogy az ily hűbéres fejedelmek, e korban pártútsra nagyon hajlandók voltak, kétségkívül nehéz feladat volt és igénybe vehette minden ügyességét, de hogy

sikerült, tény; mert midőn 854-ben Chr. szül. előtt Damascus ellenében oly veszély tornyosúl, minővel szemközt e királyság még nem állott soha, a fejedelmek, nem hogy kárörvendve s a szenvedett hűbéri megalázódásért megtorlást keresve, eddigi urok ellen fordulnának, vagy legalább részvétlenül viszávonulnának, — ellenkezőleg mellette állanak és küzdenek. Ezt ugyan lehetne annak is tulajdonítani, hogy a veszély közös volt, s talán egynémelyiket, p. o. a közvetlen érdekelt, éjszaki fekvésű Hamathot ez is birta reá, de Ahab országa távolabb feküdt a veszély színhelyétől, semhogy közel jövőben fenyegetve láthatta volna magát; messzelátó politikusok pedig az izraeliek nem voltak, prófétáik daczára; ezt bizonyítja történetük. Különben is a felkelt veszély Izraelt nem fenyegette olyannal, mit Damascustól már ne szenvedett volna.

Assyria ez idő szerént hatalmi fejlődésében — ha még nem is teljes kifejléttségében — állott. Seregei már Asurnaszir-pál király alatt (883—859) átlépték volt egyszer az Eufrotot, felső részében, s bejárták Syriának legéjszakibb tartományait, Damascus területét még ekkor nem érintve. A nevezett király fia és utóda II. Salmanaszár, tovább akarta terjeszteni hódításait s így Damascus s ennek éjszaki szomszédai vonták magukra figyelmét. 854-ben történt, hogy, tervei végrehajtására, átvezette seregeit az Eufroton, és úgy látszik eléinte nyugotnak tartva, a neki már meghódolt felső Syriából nyomult le délnek, a Damascushoz tartozó területek ellen. Legközelebb érte itt Irlulina, hamathi király birtokát, kinek két városát elfoglalta s kirabolta.

Benhadad úgy látszik jó eleve neszét vette volt az assyriai király terveinek, mert készen várta őt a zászlóit követő fejedelmek csapataival, Karkar városánál, mely Hamath területéhez tartozott. Haderejét képezték saját 20,000 főnyi gyalogságán, 1200 csataszekerén és 1200 lovasán kívül, hamathi Irlulina 10,000 főnyi gyalogsága 700 csataszekerével és 700 lovassal, Ahab 10,000 főnyi gyalogsága és 200 csataszekere, Adoni-bál szizáni király 10,000 főnyi gyalogsága 30 csataszekerével, az irkanati fejedelem 10,000 főnyi gyalogsága 10 csataszekerével, továbbá az aradusi, ammoni és öt kevésbbé ismert fejedelem kisebb csapatai; összesen mintegy 65,000 fő-

nyi gyalogság, 2140 csataszekér, 1900 lovas, és 1000 tevéen ülő harcász. Az ellenség hadereje ez alkalommal nem ismeretes; de egy későbbi hadjáratban 120,000 emberre ment.

A Karkárnál történt ütközet eredményét az assyriai forrás az assyriai fegyverekre nézve felette fényesnek hirdeti. Szerénte villámként sujt le Salmanaszár király a szövetségesekre s az Orontes vize holttestekkel telik meg; 14,000 emberük elesik, csataszekereik s podgyászuk elvételnek stb.

E közlemény teljes igazszerűségében kételkedni szabad. A forrás, mely természetesen részrehajló, csak ott érdemel teljes hitelt, hol a nyert győzelmek eredményei is közöltetnek, mert az assyriai királyok sohasem mulasztják el történeteikben, a legyőzött országok tényleges elfoglalását jelenteni, s hogy mint rendelkeztek felette, közvetlen területükhöz csatolták, vagy hűbéres fejedelemnek adományozták, vagy meghagyták az eddigi királynak adófizetés feltétele alatt; utóbbi esetben gyakran kiírják a rárótt összeget s hogy mi tárgyakban állott, nemes és nemtelen fémekben, fényüzési tárgyakban stb. Minderről itt semmi, noha a hadjáratról két jelentés, egy részletesebb s egy rövidebb létezik. A csata után történekről további említés nem tétetik. A győzelem tehát olyan volt, melyet a legyőzött fél részéről semmiféle hódolati eselekedet nem követ. Hogy az assyriai király ilyenre rá nem kényszerítette elleneit, teljes biztossággal mutatja, miszerént az hatalmában nem állott. Világos tehát, hogy az assyriai forrás kétes kimenetelű, bizonyosan igen véres ütközetet; melyben mindkét fél igen sokat szenvedett, hirtet győzelemnek. Midőn Salmanaszár hadaival kivonult Syriából, Damascus épen oly független volt, mint annakelőtte, habár nehéz sebekből vérzett is.

A súlyos csapás, mely alatt Damascust szédülni és tántorogni látta, gondolkodóvá tette Ahabot. Midőn 856-ban a sarokba szorított Benhadaddal kiegyezett volt, ez megígérte neki, hogy a Gileád földén fekvő Ramoth várost visszaadja Izraelnek; kikerülvén azonban a kelepezéből, ez ígéretéről, s valószínűleg egyebekről is, melyeket szorongattatásában tett, megfeledkezett: Ahab pedig az újból erőre kapottat többé nem merte arra emlékeztetni, ha csak nem talán közvetlenül a

háború előtt, mikor Benhadad, hogy segítségét biztosítsa, valószínűleg újra meg is ígérte volna a visszaadást. Midőn azonban az assyrok visszavonulásával vége volt a hadjáratnak, Ramoth Gileád pedig, mint azelőtt, Damascushoz csatolva maradt, Ahab elhatározta azt fegyveres erővel visszaszerezni. Kétségtelenül nagy befolyással volt ez elhatározására, hogy tudta, miszerént Benhadad hadereje a karkári csatában sokat szenvedett, bizonyosan sokkal többet, mint saját serege, mely, mint királya, nem nagy érdekléssel birt a harcban, s lanyhábban küzdhetett. Remélte hihetőleg, hogy a többi fejedelmek közt is lesz, ki hasonló indokok által ösztönöztetve, hasonló állást foglaland Damascus irányában. Mindamellett magányosan még sem mert megkezdeni a támadást, hanem megnyerte szövetségésül Júda királyát Joszafatot. A hébereknél kétfelé való szakadása óta ez első eset, hogy a két állam közt ilyen viszony váltja fel a feszült ellenséges magatartást. Minthogy Júda eddig nem szenvedett volt Damascustól, s távolabb fekvése folytán nem is kénytelenítettette előtte meghajolni, nem is állott érdekében annak ellene törni. Hogy mindamellett Joszafat mégis megnyerhető volt, ez hihetőleg tisztán a közte és Ahab közt fennálló rokonsági összeköttetés, s az ebből folyó baráti viszony következése, mely azontúl is többször kapcsolatba hozta egymással a két királyi ház sorsát. Ugyanis Ahab leánya*) Athalja, felesége volt a Joszafat fiának s trónörökösének, Jórannak.

Midőn tehát felhívta Ahab Joszafatot, hogy segítse őt a Ramoth Gileád visszafoglalása céljából indítandó harcban, az utóbbi erre hajlandónak mutatkozott s eljött Samariába rokonához. Ekkor kihallgatták a próféták jóslatait; négyszázan jóslottak győzelmet s csak egy vereséget, s ez egyet a király börtönbe vetteté. 853-ban, azaz a karkári csata után való évben a két király rajtaütött Gileád földére. De itt, Ramothnál, várta egyesült hadaikat, Benhadad, ki, mint az eredmény mutatja, még mindég több erővel birt, mint Ahab feltételezte.

*) II. Chron. XXI. 6. szerént, mi valószínűbb, mint hogy nővére lett volna, mint másutt mondatik.

Ahab tettének ugyan jogosultságot kölesönöz, a nyert ígérlet be nem váltása. De mindamellett Benhadad, ő benne, ki egy év előtt még mellette harezolt, csak hűtlen hűbérest, elpártolt szövetségést láthatott, ki kizsákmányolni akarta meggyengülését, mely a közös harcban nyert sebekből származott. Ez megmagyarázza dühét Ahab személye ellen: a csata előtt rendeletet adott ki seregében, hogy mindenkinek legfőbb igyekezete legyen Ahabot megölni vagy elfogni. Ennek folytán egy perczig Joszafat élete is veszélyben forgott, mert királyi köntöse után az aramiak Ahabnak tartották s erősen körülvették, de mégis sikerült kimenekülnie. Izrael királya azonban, kinek tudomása volt Benhadad rendeletéről, levette királyi köntösét s közönséges páncélban, ismeretlenül harezolt csataszekeréről, midőn véletlen nyíl, mely nem a királynak volt szánva, furódott oldalába. Ekkor elhajtattott a küzdterről, bekötteté sebet s aztán visszatért még egyszer a csatába, kétségbeesetten küzdeni. De vére tartózatlanul folyt, elborítván a szekér fenekét. Naplement felé az izraeli csapatok visszavonultak a király holttestét vivén magukkal.

Ekként hőshalállal múlt ki, ezen harcban erős, de ott-hon, a bujtogató prófétákkal, és fondor, uralkodni vágyó feleségével, Jezabellal szemben gyenge, sokszor igazságtalan tettekbe birt, bár nem igazságszeretet nélküli király.

A ramoth-gileádi csata Izraelre nézve vereség volt ugyan, mert a hadjárat célja, a gileádi idegen kézen levő terület visszafoglalása, meghiúsult; de ezenkívül nem vont maga után súlyosabb következményeket. Benhadad nem zsák, mányolta ki győzelmét s beelégedett a támadás visszaverésével, kétségtelenül azért, mert az Assyria felől fenyegető veszély sokkal inkább elfoglalta figyelmét, sokkal komolyabb aggodalmakkal töltötte el, semhogy kedve lett volna egész haderejét délre vetni s birodalma keleti s éjszaki határait védtelenül hagyni. Izraelnek megfenyítését s a régi hűbéri viszony helyreállítását, csak több évvel később, Joram idejében kísérelte meg.

Ahab legidősb fia, Ahaszja tehát ez oldalról békétlenítés nélkül követhető atyját. Más oldalon azonban zavarok kísérték trónraléptét, mert Ahab halálának hírére — kinek

harczias jelleme bizonyos tekintélyt biztosított számára — a moabiak felmondták az engedelmisséget s királyuk Mesa megtagadta a további adózást. Ahaszja nem is kísérrelhetette meg az elpártolt hűbéres megfenyítését, mert rövid idővel trónralépte után súlyos betegségbe esett, melybe kevésel több mint egy évi uralkodás után belé is halt. Most, 852-ben Ahab másik fia, Joram foglalta el a trónt, ki első feladatául tekintette Moab visszahódítását, mely célra atyja régi szövetségesének júdai Joszafatnak segélyét is megnyerte, ki a neki alárendelt edomi királylyal együtt követé őt e hadjáratban. Ennek menete s átaljában az idetartozó események, úgy mint a biblia előadja s a híres Mésakó illusztrálja azokat, ismertebbek, semhogy ismétlésük itt szükségesnek látszanék. Elég az, hogy a moabiak tervezett megaláztatása, kétségbeesett ellenállásuk folytán nem sikerült, s a kis ország ezentúl Izraeltől független maradt.

Ezen hadjárat 852, azaz Joram trónraléptének és 848, azaz júdai Joszafat király halálának éve közé esik. Ez utóbbi Joram nevű fia követte; rövid uralkodásának (848—845) egyedüli emlékezetes eseménye, hogy az atyja által meghódított edomiakat, vérengzései által elkésesíté, minék folytán ezek elszakadtak Júdatól s velök a veres tengeri kikötők Elath és Ezion-Gaber is elveszték újra. E hódítások visszaszerzését megkísérlé bár, de sikertelenül, s Edom egy időre ismét független volt.

Izraeli Joram uralkodása első éveiben ráérhetett Moab elleni hadjáratokra, mert Izrael bőséges ellensége Benhadad, bizonyosan teljesen el volt foglalva a hadi készülétekkel, melyeket Assyria ellenséges magatartása s az ellene kiálló nehéz harc emlékezeté mellözhetlenekké tettek. Valóban szükséges is volt, hogy erejét az elérhető legmagasabb fokra emelje, mert II. Salmanaszár nem mondott le a karkári csata után Syria meghódításáról. Öt évvel később, 849-ben, másodszor beütött hadaival a damascusi területre. Ugyanazon úton jött, mint első ízben; most is a hamathi fejedelem tartományait érte legelőbb a vihar, hol 89 várost és falut foglalt el. De úgy látszik, hogy Benhadad nagyon jól felhasználta volt idejét az első assyriai háború óta, mert Salmanaszár je-

lentése az ezen második hadjáratban ellene és szövetségesei ellen vívott csatáról sokkal rövidebb, sokkal szárazabb, mint az első illetőleg: »Arami Benhadad s 12 syriai király biztak erejükben, de futásra kényszeríttem őket.« Ennyiből áll most a jelentés. Ha tehát az első csatát, — melyről az assyriai jelentés oly fenhéjazólag szól, dicséckvőleg említve a levágott ellenség számát, az elfoglalt podgyászt, csataszekereket stb. — ennek daczára is, Damascus meg nem hódolása folytán, határozatlannak gondoltuk, úgy a másodikról, a jelentés szokatlan lakonismusa miatt, azt kell tartanunk, hogy az assyriai fegyverekre nézve kedvezőtlenül végződött. Valóban Salmanaszár, noha állítólag megverte az aramiakat, egy szót sem szól jelentésében Damascus és Hamath elfoglalásáról vagy csak meghódolásáról is, hanem visszatér Ninivébe, honnan, mint látni fogjuk, három évvel később, nagyobb sereggel mint valaha indul a már kétszer legyőzött ellenség ellen!

Hogy Benhadad ez úttal csakugyan győzelmet aratott az assyrok felett, és hogy ennek következtében e részről egy időre biztosnak érezte magát, ezzel összhangban áll izraeli Joram ellen való támadó fellépése is, mely csak ez időbe — a második s a harmadik assyriai háború közé — eshet. Ugyanis az első előtt azért nem lehetett, mert ha ezen hosszadalmas és Izraelre nézve sanyaraságos háború Joram első éveibe esett volna, úgy nem lett volna ennek ekkor ideje a moabiakat nagy előkészületekkel megtámadni. A harmadik assyriai háború után pedig azért nem lehetett, mert ekkor mind Benhadad, mind Joram lelépnek az élet szinpadáról.

Valószínűleg tehát 848-ban, a második assyriai háború utáni évben volt, hogy Benhadad, győzelme által felbátorítva, végre kitűzhette a hűtlen Izrael megfenyítését. II. Kir. VI. 1—23. szerént azon hadi műveletekben, melyekkel a háború kezdődött, Elisa próféta — kinek befolyása Joram alatt nagyobb volt, mint Ahab idejében — különféle csodákkal segítette az izraelieket. Bármint magyaráztassanak is ez elbeszélések, annyi bizonyos, hogy Elisa csodái nem képesek meggátolni, hogy — ugyanazon fejezet szerént a 24. verstől kezdve — Benhadad Joramot beszorítva Samariába, ott körül fogja és ostromolja őt, oly erősen s oly huzamosan, hogy

minden elemi szer elfogyott s lett olyan drágaság, hogy »egy számarfejt 80 ezüstpénzt s egy negyed kah galambganéjért 5 ezüstpénzt fizettek.« Anyák leöltek és megették gyermekeiket, de Joram, bár a végső kétségbeesésben, még nem adta meg magát. Ő benne s az egész elszánt népességben a makacs Elisa tartotta a lelket, igérve még mindég a csodát, mely megmentendi a várost s népét. Hogy a csoda oly soká váratta magát, míg az említett hajmeresztő események bekövetkezhettek, a király elkeseredése folytán majd életébe került a prófétának. Végre, az utolsó pillanatban, mikor már további ellenállás lehetetlen lett volna, bekövetkezett a csoda, mely megmenté az erős várost, csodás kitartásu népével.

»Mert az ur*) hallatott az aramiakkal egy hírt, lovak, csataszekerek és nagy haderő hírét, úgy hogy ők egymás közt szóltak: »Ime Izrael királya megnyerte ellenünk a khetiek királyait s az egyiptomiak királyait, hogy rohanjanak reánk. És felszedték magukat s reggelre megfutamodtak, ott hagyván a táborban sátorait, lovaikat és szamaraikat, nem vivén magukkal egyebet a puszta életnél.«

Az aramiak elvonulásának híre csakhamar elterjedt a városban és Samária népe kiözönlött a kapukon az elhagyott táborba s lakmározott az ott maradt dús készletekben.

Különös, hogy a királyok könyve, mely ez eseményeket kétségbe vonhatlan hűséggel beszéli el s ennél fogva bizonyosan jó forrásból merített, mely még az okot is, mely az aramiakat visszavonulásra bírta — nagy ellenséges hatalom támadásának híre — helyesen jellemzi, másrészt a rémületet okozó nevet illetőleg jobbra-balra tapogatózik, s nem találja el az igazit. Nevezi Egyiptomot, mely ez időben bágyadt tétlenség napjait élte, nevezi a khetiket, kik Benhadad hűbéresei és szövetségesei voltak**). Épen csak Assyriát nem nevezi, Damascuson kívül ez időknél egyedüli nagyobb szerepű hatalmát. Átaljában, noha teljesen bizonyos, hogy Izrael már e korszakban többször érintkezett Assyriával, a bibliából e korai érintkezések emléke úgy ki van törölve, mintha

*) II. Kir. VII. 6. 7.

***) Hamath, Irkaat, Szizán stb. fejedelmek nevezetnek az assyriai inscriptiókban a »khatik« vagyis kheták fejedelmeinek.

nevezett nagyhatalom ez időben még nem is létezett volna. Így e helyen is Assyria neve Egyiptommal és a khetiekkel van helyettesítve, noha a restitúció nem lehet kétséges. Benhadad 848-ban támadhatta meg Joramot; a kezdetben folyt csatározások, a strategikus műveletek, melyekben Elisa oly élénk részt vett, végre Samária hosszadalmas ostroma*) 1—2 évet bizonyosan igénybe vett. 846-ba pedig esik a harmadik háború, mely Salmanaszár és Benhadad közt folyt.

Az assyroknek Syriába való, már megtörtént vagy legközelebb várható betörése volt tehát az, minek híre az ostromló arami hadseregben oly rémületet költött s Benhadadot olyan gyors visszavonulásra bírta, hogy sátorait minden készlettel s élelmi szerekkel ott hagyva, siessen új harcok színhelyére. Samária népe pedig, midőn észrevette az ostromlók eltávozását, kiözönlött a kapukon s ellepte a táborát, lakmározva a talált bő készletekben, s így teljesedett Elisának előbb való nap tett jóslata, hogy »holnap ilyenkor Samária kapuja alatt egy sekel lesz ára 2 véka árpának vagy egy véka kenyérlisztnék.« A prófétának, úgy látszik, megbízható összeköttetései voltak a városon kívül, talán az aramiak táborában, mely népnek ő legnagyobbjaival is több ízben érintkezett, nagy tekintéllyel bírván köztük.

Keserves állapot lehetett Benhadadra nézve az ostromot abbahagyni, mely néhány nap alatt biztosan a szorongatott város bevételére s ezzel talán Izrael megsemmisítésére vezetett volna, ott hagyni a legyőzött ellenséget, hogy újra föléledhessen és nagy sebtében elvezetni hadait birodalma éjszaki határára egy félelmetes ellenség elé. Az assyriai hadsereg 120,000 embernyi volt, azaz hihetőleg nagyobb, mint az előbbi hadjáratok alkalmával.***) Talán ez, talán pedig azon körülmény is, hogy a Samária alól nagy gyorsasággal éjszaki Syriába vezetett sereg, a gyors menetek által ki volt fáradva s nem választhatott jó állást, okozta, hogy Benhadad és hűbéresei ezúttal nem oly szerencsésen állottak ellent a

*) Az assyrok később két évnél tovább ostromolták.

***) Ez következtethető abból, hogy az assyriai forrás ezúttal kiteszi, mint különösen nagyot, a hadsereg számát, mi az előbbi alkalmakkal nem történik.

rohannak, mint második ízben. A csata ezuttal kedvezőbben fordult az assyrokra nézve, mint a 849-ki. Ezt bizonyítja az assyriai forrás irálya, mely most ismét bőbeszédűbb s a karkári csata leírására emlékeztet; a csataszekerek és podgyász elfoglalása is ismét említettik. De, habár más okoknál fogva is, melyek azonnal előadatnak, nem lehet kételkedni, hogy Benhadadnak ez ütközetben nagy veszteségeket kellett szenvednie — az mégis annyira döntő nem volt, hogy az assyrok akár megszállották volna Damascust vagy csak Hamathot is, akár rákényszerítették volna Benhadadot Nínive felsőbb-ségének elismerésére; mert ezt megemlíteni az assyriai király el nem mulasztotta volna. Ez oknál fogva nem lehet mást képzelní, mint hogy a győzelem oly drágán lett megvásárolva, s hogy a kemény harc oly hézagokat ütött az assyriai haderőben, hogy II. Salmanaszár képtelennek érezte magát a harc folytatására s a hosszas küzdelem befejezését máskorra halasztván, visszatért saját országába. Talán csak azért is tette ezt, mivel nem tudta biztosan, hogy Benhadad veszteségei még sokkal nagyobbak, mint övéi. Ezek súlyosak lehettek, mert a fejedelmen, ki csak imént egy hatalmas ellen-séget szerencsésen visszavért, nem valószínű, hogy megtörtén-jék, miszerént egy alattvalója megfossa életétől s e tett után elfoglalhassa a trónt. S ez volt II. Benhadad sorsa, legfeljebb néhány hóval, talán csak hetekkel a csata után. Később mint 846-ban, azaz a harmadik assyriai háború évében, nem tör-ténhetett a trónváltozás, mert izraeli Joram utolsó háborújáb-an, mely néhány hónappal 845-ben történt halála előtt folyt, már Hazaelel állott szemközt.

A trónváltozást a biblia következőleg beszéli el:

»És Elisa Damascus felé vándorolt. Ott Benhadad, Aram királya betegem feküdt; és bejelentették neki, mond-ván: ime az Isten embere megjött. Ekkor szólt a király Ha-zaelhez: Végy magadhoz ajándékokat és menj eléje a szent férfinak s kérdezd általa az Úrtól, hogy kigyógyulok-e e beteg-ségemből? Hazael eléje ment s vitt magával ajándékokat s mindenféle javakat Damascusból, negyven tevé terhét. S mi-dőn találta, megállott előtte és szólt: Fiad Benhadad, Aram királya, küld engem hozzád s kérdeztet: Ki fog-e gyógyálni

betegségéből. Elisa felelt: »Menj vissza és mondd neki, hogy ki fog gyógyálni; de az Úr nekem megmutatta, hogy meg fog halni.« És a szent ember tekintete elkomorult, és sirt. Ha-zael szólt: »Mért sir uram?« Ő felelt: »Mert tudom, hogy mennyi kárt fogsz tenni Izrael fiainak; te fogod felperzselni erős városaikat; kardod alatt fognak elhullani ifjú harczo-saik; te meg fogod ölni gyermekeiket és fel fogod kenezolni terhes asszonyaikat.« Hazael szólt: »Ki a te szolgád, a ku-tya, hogy ily nagy dolgokat vihetne véghez?« Mire Elisa vá-laszolt: »Az Úr nekem megmutatta, hogy te Aram királya leszel.« És Hazael visszatért urához és szólt: »Elisa mondta, hogy ki fogsz gyógyálni.« De másnap fogott egy párnát s bemártotta vízbe s ráterítette és Benhadad meghalt. Hazael pedig király lett helyette.«

Ez elbeszélés, bármiként magyaráztassanak is annak ho-mályos részei, élénken emlékeztet Macbeth történetére. A boszorkányok helyét itt a szent férfi tölti be. Hazael, az addig jámbor hős, kibén csak a jóslat költi fel a véres gondolatot melyet, alig hogy elgondolta, azonnal ki is visz. Hogy ez Elisa akarata szerént történt, hogy a palotaforradalomban az ő kez-benn volt, abban nem kételkedhetni. Véres tettektől ő vissza nem borzadt, ezt bizonyítja a sors, melyre kevéssel később Iz-rael királyát ugyancsak az ő befolyása juttatja; bizonyítja ezt azon hely is, hol az Úr Eliásnak parancsolja, hogy »kenje fel Aram királyává Hazaelt, Izrael királyává Jehut és saját utó-daúl, prófétának, Elisát; mert úgy legyen, hogy a ki Hazael kardjától megmenekszik, azt Jehu ölje meg, s a ki Jehu kard-jától megmenekszik, azt Elisa ölje meg.« A biblia forrásai tehát úgy tekintik Elisa feladatát, mint boszuló s véres fel-adatot s ennek ő csakugyan meg is felelt. A fentebbi idézet egyébiránt arra is mutat, hogy az izraeli próféták közt régeb-ben áptott titkos óhajtság volt, hogy Damascus trónját Hazael foglalja el. De el nem lehet hinni, hogy ez óhajtság indoka valóban az lett volna, hogy a nevezett Izrael ostora legyen, mert ezt nem lehetett előre látni, s nem is kívánhatták a pró-féták komolyan, annyival kevésbbé, hogy ugyanez időben Iz-raelben is kedvükre való változások létesítésén, utóbb igazolt jó reménnyel működtek. Ők szerették büntetésekkel fenyve-

getni a Jehovától elforduló királyokat, szerették a beállott csapásokat büntetésre magyarázni, de hazafiasságukról fel nem tehető, hogy ezen időben, mely czéljukra — a Jahve-tisztelet kizárólagossága — épen nem volt reménytelen, mint a Jehu által e részben később elért siker mutatja, valóban kívánták volna Izraelnek oly kemény sanyargatását. Miután tehát ez ok meg nem állhat, és tekintve, hogy a próféták czélja mindég egy és ugyanaz volt, Hazael trónrajutása is csak egyben érdekelhette a prófétákat: az által, ha Hazaelről feltételeztetik, hogy Jahuénak Aramban létező számos tisztelői közt (kik közé Benhadad maga is és másik hadvezére Naemán tartozott) a legbuzgóbb volt, annyira buzgó, mint egy Jahvepróféta kívánhatta.

Hogy a próféták óhajta teljesült, hogy II. Benhadadot, ki alatt Damascus oly fényes napokat is élt volt, ily módon el lehetett távolítani s gyilkosa elfoglalhatta utána a trónt, ez csak az által magyarázható, hogy az assyroktól szenvedett véres vereség tekintélyét megcsökkentette; a balsorsban elszélednek a barátok s a legyőzött fejedelmek könnyen elvesztik a nép bizalmát. Nem csupán testileg beteg, de szellemileg is levert állapotban lehetett, midőn Elisához fordult vigaszért, ki eddigi há embere kezébe adta a tört.

Benhadadnak, ki, mint az előadottakból kitűnik, e korban oly jelentékeny szerepet játszott, kimerítőbb jellemképét nem bírjuk, de egyes főbb vonások kitűnnek a róla feljegyzett tettekből. Mindenekelőtt — ha helyes a tények fentebbi fel fogása — úgy tűnik fel, mint eszélyes politikus, kinek nagyravágyása, fő törekvése nem hatalmának az örökölt határon való túlterjesztése, hanem azokon belül való megszilárdítása. Született ura egy birodalomnak, mely mint az ókori kelet minden birodalmá, egy uralkodó központi ország körül csoportosuló, hódítás folytán hűbérköteles fejedelemségekből áll, melyekben, ha lappangva is, de mindég megvan az elszakadás hajlama; azon merész gondolat ébred benne ezen, a hagyomány s az uralkodó szokás által szentesített viszonyt megváltoztatni az uralkodói egység értelmében. Midőn e törekvése megghiúsul s ő annak folytán erős szorongatatlásba jut, újabb és fényes bizonyítékát adja politikai tehetségeinek,

mert a koczkaztatott vállalatból, a szenvedett hajótörésből, melyben teljesen elmerülhetett volna, sikerül pusztán diplomatai alkudozások által mindent megmentenie s az elébbi állapotot csonkítatlanul helyreállítani, csupán a kitűzött s el nem ért czélról mondván le, talán erről is csak egyelőre. Haborúban erős, ezt a túlyomó assyriai hatalommal szemben mutatja meg legjobban, melynek csapásai alatt megszedül s megtántorodik ugyan, de el nem bukik. Főhibája, mely különben előttünk csak pályája elején — a keserű tapasztalások előtt — nyilvánul, szokott hibája hatalmas, még töretlen uralkodóknak: ez a kisebb ellenség fitymálása, az elbizakodás saját nagy hatalmában, s az ebből eredő gondtalanság, melynek első veszteségét köszöni, midőn az izraeli csapatok támadásával szemközt, sátorában folytatja a lakomat, a le-részegeedésig.

A dolog természetéből foly, hogy olyan uralkadók, kik öntöttükből emelkednek a trónra — főleg ott, hol az usurpatió nem vált mindennapivá, mint p. o. később a római császárságban — erőlyesebbek és tevékenyebbek, mint az örökösödés útján trónra jutottak nagy átlaga. Habár Benhadad ez átlagon valószínűleg felülállott, a férfi, ki holttestén át lép a trónra, mélyről egy régi fényes dynastiát letaszit, s melyen újat alapít, nagyon elhomályosítja őt, ha a kettejük által elért eredményeket összehasonlítjuk s ezekből következtetünk uralkodói tehetségeikre; ezt pedig bizvást lehet tenni, mert a körülmények, melyek közt azokat érték, egyenlők vagy tulajdonkép Hazaelre nézve kedvezőtlenebbek voltak. Ennek erkölcsi jelleméről csak trónfoglalásának módja tesz setét tanúságot; egyébben a történet nem lebbenti fátyolát. De ha e tanúság nyomán gonosztevőnek neveztehetik is, azokból, miket véghezvitt, kitűnik, hogy tehetségeire nézve a nyugot-ázsiai ókor legnevezetesebb emberei közé sorozandó. Mint történeti jellem sokkal inkább kidomborodik az események keretéből, semmint egynémely nagy hódítónak tartott assyriai király, ki a rászállott nagy hatalmat, élte fogytaig apró-cseprő törzsekkel és fejedelmekkel való czivódásban használja.

Még 846-ban, de hihetőleg az év vége felé lehetett, hogy Hazael fejére tette Damascus koronáját. Kevéssel ezu-

tán, számításunk szerint 845-ben, halt meg Júda királya, Joram. Fia Ahaszja követte s követte mint Izrael hű szövetségese is. Soha még nem kínálkozott volt Izraelnek ilyen kedvező alkalom az aramiaktól szenvedett sérelmek visszatüzetésére. Még inogott Damascus a csapástól, melyet Assyria nehéz karja rá mért volt, midőn beállott az esemény, mely rendes körülmények közt s erősebb szövettű, központosított birodalmakat is meg szokott rázkódtatni, t. i. erőszakos trónváltás, és egy bitorló fellépése. Izraeli Joram eljöttnek gondolta a boszú pillanatát. Összeszedte minden erejét s még ugyanazon évben Júda királyával s ennek hadaival együtt beütött a damascusi területre. De az eredmény megalta várakozásait; ugyanazon vidéken, hol Ahab elvérzett volt Ramothnál Gileád földén, ütközött meg az aramiakkal. Hazael, uralma ujdonsága s szilárdulatlansága daczára, megnyerte a csatát. Joram maga súlyosan megsebesült s haza vitette magát az izraeli királyok kéjlakába, Jezreelbe s ott gyógyítatá sebeit.

Igy vetette vissza Hazael az első ellenséget, ki, noha elég eszélyesen számítva, hatalmát még csirájában akarta elfojtani. Valószínű, hogy aránylag csekély haderővel vívta ki e győzelmet a két héber király ellen, mert egyrészt a damascusi haderőben még nem lehettek kipótolva az utolsó assyriai hadjárat alkalmával támadt hézagok s e mellett talán nem is annak minden csapataira számíthatott az új, még teljesen hihetőleg el sem ismert fejedelem. A hamathi s a többi, hűbéres fejedelmek, kik Benhadad haderejének oly jelentékeny részét képezték, Hazaelt nem segítették e háborúban, sőt még a három évvel később Assyria ellen vívott védelmi harcban sem. Ebből kitűnik, mit sejtteni különben is lehetett volna, hogy azon fejedelmek Benhadad halálával megszakadottaknak tekintették a kötelekeket, megszünteknek a kötelezettségeket, melyek Damascushoz csatolták volt őket. Ez, a történet számos bizonyossága szerint, hasonló körülmények közt, dynastiaváltás alkalmával mindig bekövetkezik. Meglehet egyébiránt, hogy itt már előbb is bekövetkezett, Benhadad életében, az általa szenvedett hatalomcsorbulás olytán. Hogy e fejedelmek egyszerűn megvonták-e segélyüket

mint az assyriai forrásból kitetszik, vagy Izrael példájára, támadólag is léptek fel, az nem tudható, csak annyi bizonyos, hogy ha az utóbbit tették, Hazael e támadás ellenében győzelmesen megállott, mert hatalma ez időtől kezdve folyvást növekszik.

Csupán egy évvel később mint Damascusban, hasonló események állottak be Izraelben is: és pedig ugyanazon lehellet, mely ott költötte a viharrá fejlett fuvalmat, ugyanazon lepel alatt működő, de messzire elnyúló kéz, mely ott jelölte volt ki a véres pályát, tette azt itt is. Elisa, ki Damascusban ugyanazon szerepet játsza, mint Izraelben, megmutatja ezzel, hogy a két állam harczaival, saját hona győzelmével nem sokat gondol, hogy valódi célja egyedül a Jahve-tisztelet előmozdítása, miben teljes eredményeket is ér el, mert csodálatos, megfoghatlan befolyásának sikerül itt is, ott is. buzgó Jahve-tisztelő kezébe adni a hatalmat. Ezt, a legbuzgóbbat Izrael népe közt, Jehu személyében találta fel, ki a hadseregnek volt egyik főbb, ismert vitéségű tisztje. Joram még a rámothi ütközetben kapott sebeit gyógyíttatá Jezreelben s Judá ifjú királya, a csak hónapok óta uralkodó Ahaszja, nála volt látogatóban, midőn Elisa a nyomdokait tapodó próféta-tanítványok egyikét megbízta, hogy keresse fel Jehut a táborban, mely az elveszett csata után még Ramoth környékén volt felütve, s kenje fel őt királyul. A szertartás tüntető nyilvánosság mellett hajtattott végre s a tett merészsége, Elisa neve s Jehunak a hadseregben tisztelt egyénisége együtt megtették a kívánt hatást. A sereg egyhangulag kikiáltá Jehut királynak, ki nem késett az alkalmat elfogadni s a sikert véres sietséggel biztosítani. Csataszekerébe lépve, egy erős csapat kíséretében Jezreel felé hajtattott, megelőzván a történetek hírét. Joram értesülvén közeledtéről s nem tudván azt minek tulajdonítani, nyugtalanul elébe siet, Ahaszjától kísérve s ekként mind két király a veszedelem torkába rohan. Joram Jehu nyilatától átfurva esik el, s Ahaszja, ki menekülni akar, levágatik. Jehu nem elégedvén be ennyi vérengzéssel, midőn Jezreelbe ér, a palota ablakából vetteti le az özvegy királynét Jezabelt, s utóbb Omri minden ivadékeit, nem különben a Bál nagyszámu papjait és prófétáit kiirtatja, ekként a leg-

fényesebben igazolva a Jahve próféták által hozzá kötött vá-
rakozásokat.

Valóságos öldöklési láz, mint egy ragadós, rettentő nya-
valya fogta el Dél-Syria államait. A damascusi és izraeli vé-
res tettek példáját Juda nem késett követni. Itt Ahaszja tá-
vollétében ennek anyja Athalja, izraeli Ahab és Jezabel leánya
gyakorolta a hatalmat. E fejedelemlő erélyes, uralom-szomjas
jellemmel bírt s emellett, mint Jezabel méltó leánya, buzgó tisz-
telője is volt a szidoni istenségeknek. Midőn anyja s fia halálá-
nak s a Bál-imádás véres eltiportatásának hírére vette, mérhetlen
boszúvágy fogta el lelkét. Miután azt nem tölthette ama tettek
okozóján, Dávid háza ellen fordult dübe, melynek Jehovához hű
körében, teljesen honosnak sohasem érezte magát. Hogy
Izraelben vérbe fojtatott Bál, ő Judában készült azt fele-
melni s Jehova híveinek fizetni vissza, mit ott a Bálói szenved-
tek. A bősült nőigris, megtagadva a vér és család kötele-
keit, irgalom nélkül iratja ki a királyi ház minden fitagját.
Csupán egyet, Ahaszja csecsemő fiát, Joaszt, menthetett meg
Joram leánya Joszeba, a természetellenes nagyanya gyilká-
tól, elrejtve s titokban nevelve őt. Hat évig ült Athalja a tró-
non, mint uralkodó királyné, virágoztatván a Bál tiszteletét;
hat év után 839-ben a Jahve-papok — élükön Jojada a főpap,
— győzedelmeskedtek felette. Jól titkolt összeesküvésüket, a
kellő pillanatban merész cselekvés tette közzé. A mily véresen
kezdődött Athalja és Bál uralma, oly véresen végződött;
Athalja megöletett s vele a Bál papjai; letörettek a Bál oltá-
rai is. A trónra pedig Jojada, a Jehova főpapja, a hét éves
Joaszt ülteté, nevében kormányozván.

Midőn Jehu királylyá lett felkenve, az izraeli seregek
még kint táboroztak, farkasszemet nézve az aramiakkal; e
szerént a második ramothi ütközetben (845-ben), noha vere-
séget szenvedtek, de nem lettek minden ellenállásra képtele-
nekké. Jehu trónfoglalása megtörténhetett a nélkül, hogy ő a
véres munkában az aramiak betörése által zavartatott volna,
noha a pillanat bizonyosan kedvező volt. Hazael egyelőre be-
érte a támadás visszaverésével. Izrael meghódítására a jelen
pillanatban nem gondolhatott, ezt helyzete nem engedte. Bi-
torolt trónja még igen gyenge lábakon állott, s úgy állottak

Damascus fenállásának biztosítékai is. Az utolsó assyria: ro-
ham nagyon megtörhette volt Damaseus erejét; Hamath s a
többi szövetségesek elpártolása kemény csapás volt; ily körül-
mények közt egy törvényes fejedelem helyzete is több mint
kényes lett volna, mennyivel inkább egy koronarablóé, kinek
mindég az alattvalók egy kisebb vagy nagyobb részének ellen-
szeneve ellen is kell küzdenie. Izrael ellenséges magatartása
sem megvetendő baj s mi mindenneknél aggasztóbb, hogy előre
lehetett látni, miszerént Assyria ismételni fogja támadásait,
mert e hatalom célja természetesen nem lehetett egyéb, mint
Damascus teljes leterítése s erre most több kilátása volt mint
előbb, miután Damascus hegemoniája a többi syriai államok
felett megszűnt s az teljesen elszigeteltnek látszott.

Mialatt az assyriai hadak beütése Damocles kardként
lebegett felette, Hazael nem gondolhatott ama hegemoniának
fegyver által való helyreállítására. Minden törekvését, összes
tevékenységét oda kellett központosítania, hogy a várható tá-
madásnak ellenállhasson. Itt bő alkalma nyílt tehetségeit a
damascusi haderőnek lehetőleg magas fokra való emelésében
kimutatni. Assyria neki erre három évet engedett, miután
maga is egyéb háborúkkal volt elfoglalva; 842-ben követke-
zett a negyedik támadás Damascus ellen — Hazael ellen az
első — melyről az assyriai források szólnak és 839-ben az
ötödik, Hazael elleni második. Mindkét hadjáratról itt közöl-
jük az assyriai jelentéseket*), minthogy a kettőnek kritikája
együttes tárgyalást kíván.

A 842-iki hadjáratról így szól II. Salmanaszár, a
nagy király:

»Uralkodásom 18. évében 16-odszor keltem át az Eufra-
ton. Arami Hazael, bizva haderejében, összegyűjtötte megszá-
mlálhatlan csapatait és Sanir tartományban, a hegyek ormai
közt, a Libanon hegyláncz közelében fészkelte meg magát
mint egy várban. Harcoltam vele s megvertem őt; 16,000
harcosa esett el fegyvereim alatt, 1121 csatászeke-
retét és 421 lovasát elfogtam, készleteivel együtt. Életét mentendő meg-

*) Schrader »Die Keilinschriften und das alte Test.« közli az as-
syriai textusokat s a német fordítást.

futamodott; üldöztem. Királyi székvárosában Damascusban ostromoltam őt. Várait leromboltam. Azután a Hauran hegy-ségbe vonultam és számtalan várost elpusztítottam, leégettem. Számtalan foglyot hurczoltam el magammal.... Ez időben fogadtam adóját Tyrusnak, Sidonnak s Jehunak, az Omri fiának.«

A 839-ki hadjáratról a következők mondatnak:

»Uralkodásom 21-ik évében 21-edszer keltem át az Eufraton. Arami Hazael városai ellen indultam; az ő várait elfoglaltam. Tyrus, Sidon és Byblos adóját vettem.«

Különös, hogy azon írók, kik Assyria történetét az ékiratok alapján rekonstruálni igyekeztek, mint Rawlinson György, az oxfordi tanár*) és Lenormant s ennek német átdolgozója, Busch, II. Salmanaszár ezen öt, kivétel nélkül teljes diadallal járó damascusi háborújának történetét, minden kritikus megjegyzés nélkül, teljes jóhiszemmel közlik. Noha az assyriai források előadási módorát, és az események színezésének módját ismerik — p. o. Szanherib jelentéséből Hisz-
kia ellen viselt dolgokról — nem ütköznek meg ezen ötször és mindannyiszor kemény harc után ismétlődő, teljes győzelem felett, melyet egyszer sem követ az assyriai s általában minden támadólag folytatott háborúk céljának teljesedése, mint: a legyőzött ország meghódítása, vagy legalább a támadó felsőbbségének elismerése, hadi sarcz fizetése mellett. Ezt pedig az assyrok megemliteni soha el nem mulasztják, még akkor sem, ha a sarcz fizetését ellenállás, legyőzetés nem előzte meg, hanem az önkényt teljesítették, mint a fentebbi példa, a phöniciái városokat illetőleg bizonyítja, noha az kevésbbé dicsőséges és ennélfogva kevésbbé érdemli az említést.

A Benhadad idejében Damascus ellen folytatott három hadjáratról szóló jelentéseket illetőleg, már elmondtuk véleményünket: hogy Assyria ezen ismételt erőfeszítéseit teljes siker nem követte, habár a támadott erősen szenvedett alattuk. A Hazael korába eső folytatások elsejére nézve, nehéz határozott ítéletet alakítani. A kifejezések itt épen olyan fenhéjázók és határozottak, mint a Benhadad elleni 1. és

*) Rawlinson Henrikkel nem tévesztendő.

3. háború alkalmával, melyről azt tartjuk, hogy eredménye inkább az assyroknek mint az aramiaknak kedvezett. Az elesett ellenségek száma, zsákmány és foglyok itt is említetnek; sőt ennél több is; Damascus ostroma. Ennyire az elébbi hadjáratok alkalmával, saját állításuk szerint sem jutottak az assyrok. Az arami király meghódolásáról azonban itt sincs szó. Damascusnak is csak ostroma említetik, de nem bevetele. Úgy látszik, hogy Hazael, elébb Coelesyria hegyes vidékein, felette erős állást választva, várta az assyrok támadását; hihetőleg többszöri ütközések után s miután az ellenségnek sok kárt tett, végre mégis kénytelen volt odahagyni ez állását s visszavonulván, Damascusba zárkózott, hol az assyrok ostromolni kezdték. Hogy azután megunták-e az ostromot, vagy kirohanások által talán vereséget szenvedtek, nem tudható, csak az bizonyos, hogy további eredmény nélkül hagyták abba az ostromot s hogy Hazael független ura maradt országának.

A három évvel későbbi, ötödik s ezuttal utolsó assyro-damascusi háborúról ellenben határozott véleményünk az, hogy ama sovány jelentés, mely esatát nem is említ, hanem csak Hazael városainak bevételéről, minden további adat nélkül, emlékezik; az assyrok által szenvedett vereséget, palástol. Rawlinson György*) történetíróban meglepő naivitással azt jegyzi meg ama jelentéshez, hogy Hazael, a megelőző háboruban szenvedett vereségei által annyira ki lehetett mérülve, hogy az ellenállást többé meg sem kísérelte, hanem tétlenül nézte, mint foglalja el az ellenség vár osait sorban. De ha ez így volt, miért nem jött el Hazael a győztes nagy király lábait megcsókolni, mint más legyőzött fejedelmek tették ezt az assyriai hódítók irányában; mért nem küldött legalább követséget, mely kincstára tartalmát, országa drágaságait rakta volna a győztes lábaihoz, hogy ez által annak kegyét megvásárolja? Az assyriai források ennek megemlítését semmi esetre sem mulasztották volna el. Vagy ha tán Salmanaszár nem akarta elfogadni a legyőzöttnek hódolatát, mért nem állított helyére más, hübérköteles fejedelmet vagy assy-

*) The five ancient monarchies. London, 1868.

riai helytartót? E kérdésekre elfogadható felelet nem létezik az előtt, ki az assyriai szokásokat s az assyriai történetírást ismeri.

Ezen hadjárat, melyről egyéb dicséretest, néhány város elfoglalásánál, — mi bizonyosan a csata előtt történt — nem lehet mondani, minden kétségen kívül szégyenletesen végződött az assyrokra nézve. Hogy a vereség nagy volt, azt abból is következtetem, miszerént Salmanaszár, a harcziás király, ki azontúl még 15 évig uralkodott, s e közt az első tíz év mindegyikében viselt háborút, ez időtől kezdve Syriát megkímélte hadaitól, sőt többé az Eufratot át sem lépte. Úgy látszik, többé nem volt kedve ez ellenséggel hadakozni.

Hazael győzelme e túlnyomó hatalom felett rendelkező ellenség ellen, e szerént fényes lehetett. Ez annyival is nagyobb szerű bizonyítéka hadvezéri és szervezési képességeinek, mivel az assyriai forrás nem hágy kétséget az iránt, hogy legalább az előbbi háborúban, melyről részletesebben szól, egyedül Damascus haderejével volt dolguk az assyroknak, míg azon syriai fejedelmek, kik Benhadadnak minden háborújában szövetségesei voltak, most részvétlenül nézték az eseményeket. Az utolsó hadjáratról ez nem annyira bizonyos, mert hogy a syriai fejedelmek itt sem említettnek, ez a jelentés szerfölötti rövidségének is be volna tudható. Az előadás czélja itt egy vereség elhallgatása lévén, az ellenségek részletes felszámítása sem szolgálhatott dicsőítésül, mint a korábbi háborúkat illetőleg. Ezeknél fogva a dolgok menete így is képzelhető: Hazaelnek 842-ben sikerült az assyrokat kényszeríteni Damascus ostromának megszüntetésére s általában visszavonulásra. E siker tekintélyét annyira emelte, hogy a syriai fejedelmek jönnek látták visszatérni a hűbéresi vagy legalább szövetségi viszonyba Damascussal. Ezen hatalmi szaporulat felhasználásával sikerült aztán Hazaelnek 839-ben az assyrokat annyira tönkre verni, hogy minden további támadással felhagytak.

Ha pedig az első hadjárat után nem, úgy a második után kétségtelenül bekövetkezett azon fejedelemségek meghódolása vagy meghódíttatása; mert Hazaelnek ez időtől kezdve mindvégig szabad keze volt Syriában azt tenni, mit

akart, miután a reá nézve egyedül veszélyes assyriai nagyhatalom által többé nem háboríttatott működésében. Jelleme pedig, amint a bibliából ismeretes, nem engedi feltenni, hogy mindent el ne követett volna, Benhadad birodalmának egész kiterjedésében való helyreállítására, éjszaki és keleti részében is. Délen tudjuk, hogy ennél többet is tett, mert nem csupán Izrael és Ammon görnyedtek vaskeze alatt, hanem Júda és Philistea is, melyek távolabb fekvésük folytán eddig elkerülhették volt a damascusi igát.

Jehut, Izrael királyát, az assyriai forrás, midőn adófizetését említi, Omri fiának nevezi. E tévedés annyival különösebb, mert Jehu nemcsak hogy ivadéka nem volt Omrinak, hanem épen dynastiáját buktatta meg s irtotta ki ennek. Egyébiránt egy más assyriai textusban »Jehu az Omri országának királya« van írva, Izrael, egykori híres királya után Omri országának nevezetlén. Hihetőleg a fent idézett textusban is e helyett »az Omri országa«, mint p. o. »Hazael az arami« csuszott be »az Omri fia.«

Hogy Jehunak — ki országát ez időben még nem féltette assyriai támadástól — czélja mi volt, midőn köveit ajándékokkal küldte II. Salmanaszár táborába, ezt nem nehéz kitalálni. Izrael ellenségének ellenségével érintkezni, kegyét megnyerni, rokonszenvéről s a tőle kitelő segítségéről biztosítani s Damascus ellen való lehető legerélyesebb eljárásra birni őt, szóval a félelmes szomszéd ellen biztosítékot nyerni, ha lehet boszút állni rajta Izrael sokszori megaláztatásáért, volt a czél, mely azonban e nem éretett. Mert, mint láttuk, 839-ben az assyrok megverettek s többé vissza nem tértek, minél fogva most Izrael kezébe volt adva Hazaelnek.

Ez időtől kezdve ment teljesebbé Elisa előérzete, melyet oly élénken fejezett ki, midőn Hazaellel szemközt állott s felismerte benne a férfit, ki »sanyargatni fogja Izraelt, s erős városait fel fogja perzselni, ifjú harczosait kardra hányni, apró gyermekeiket megölni, s terhes asszonyait felkoncolni fogja.«

Jehu bár buzgó Jahveimádó s vitéz katona volt, nem tudta megmenteni hazáját e sanyarúságoktól. Mondatik róla, hogy vétkezett Jahve törvényei ellen s Jerobeam bűneiben járt, de hogy miben tette azt, az nem mondatik. Idegen iste-

neket ő, a Bálpapok mézszárlója, bizonyosan nem imádott. Kegyetlenkedései pedig mind megannyi érdemek. Azonban hogy vétkezett, azt mégis el kellett róla mondani, mert őt csapások érték s minden csapás csak Jahvetől származhatott s így szükségkép meg volt érdemelve.

Mert »ez időben az Úr haragudni kezdett Izraelre s Hazael verte Izraelt minden határaiban.«

A Jordántól, napkeleten, és az egész Gileád földjét, a gádiak, rubeniek és manasszeiek földjét, Aroertől, mely az Arnon partján fekszik Gileádot és Bázánt.*)

Ezen részeket Hazael elszakította Izraeltől s Damas-cus közvetlen területéhez csatolta; ott is maradtak, míg Jehu élt, sőt fiának, Joahasnak 15 éves uralkodása alatt is. Izrael többi részei megmaradtak ugyan Jehunak, de bizonyosan súlyos hűbéri feltételek alatt. Ezek egyike volt, hogy országán szabad átmenetelt kellett engednie az arami hadaknak. Erre szüksége volt Hazaelnek, mert hódítási tervei messzebbre menők voltak, mint elődeié. A philisteusok népes, gazdag városaira kívánta kiterjeszteni kormánybotját. Átvetvén tehát seregét Izraelen, legelőbb Gáthot szállotta meg s ostrommal be is vette. Gáth bevétele után a philisteusok többi városai, Gáza, Askalon, Asdod és Ekron valószínűleg meghódultak. Philistea után Júdára került a sor, hol ekkor Joas (839—801) uralkodott, kit 7 éves korában ültetett volt Jojada főpap a trónra, de ki ekkor már meglelt ember volt, minélfogva ez aligha történt előbb, mint 830 táján, de valószínűleg később. Hazael tehát hadainak egy részével Philisteaából beütött Júdába s egyenesen Jeruzsálemnek tartott. Ellenállással úgy látszik itt nem is találkozott, hanem találkozott útközben Joas követivel, kik urok hódolatát s ajándékokat hoztak. Mert Joas, midőn az aramiak betöréséről értesült, sietett minden aranyat és drágaságokat, melyet ő, atyja és ősei Jahvenek szenteltek volt, valamint a mi saját kincstárában volt, összeszedni és elküldé Hazaelnek. Ez elfogadta ugyan a hódolatot és Jeruzsálemet megkímélte látogatásától, de teljesen be nem érte ezzel; hanem Júdának legtávolibb s mégis

*) II. Kir. X. 32. 33.

oly fontos dependentiáját, Elathot, a veres tengeri kikötőt, elszakította Júdától s arami őrsegei tett belé.

Ez ugyan világosan nem mondatik a bibliában Hazael koránál, de kitűnik II. Királyok XVI. 6-ból, hol ezek mondatnak: »Ez időben Rezin, Aram királya Elathot ismét Aramhoz csatolta s a júdaiakat kiüzte Elathból.«

Elathnak első ízben Damascushoz való csatoltatása melyre itt hivatkozás történik, csak Hazael idejében történhetett. Ezen aránylag igen távoli foglalást elődei és utódai közt csak ő, ki Philisteát és Júdát is meghódította, létesíthet. Különbösen is tudjuk, hogy Joszafat idejében (872—848) Elath Júdához tartozott; az erre következő években pedig II. Benhadadnak ily vállalatokra nem volt ideje. Ezután kellett tehát Júdának azt elvesztenie, mert Uzíáról (l. alább) említettik, hogy visszaszerezte.

Ekként tehát Hazael uralma érintette a földközi és a veres tengert, míg éjszaknyugaton az Eufrat képezte határát. Legalább is elérte tehát, ha felül nem multa Dávid birodalmát, melylyel, eltekintve a súly- és központ különböző voltától, alkatrészeiben szinte azonos volt, kivéve hogy, mi Dávid birodalmát illetőleg nem áll, a philisteusok városai is belétar toztak s valószínűleg a phöniciái városok közül legalább egy Aradus, melynek királya már Benhadadhoz is hűbéri viszonyban állott volt. Ammórol hasonló tudunk, s hogy Moab és Edom nem képeztek kivételt, az a hatalmasabb Izrael és Júda példája után, főleg ha tekintetbe vétetik a távoli Elath birtoklása, bizonyosnak tekinthető.

És mindezt létrehozta olyan időben, mikor a hatalmas Assyria már kinyújtotta körmeit Syria után; ez képezi alkotásának legfényesebb oldalát.

Hazael uralkodása nemcsak fényes, de hosszú is volt kezdődött, mint láttuk, 846-ban és tartott Jehu egész uralkodásán és Joahasz uralkodásának nagyobb részén át*), s így valószínűleg közel 40 évig, ha nem tovább. Halála után fia III. Benhadad követte a trónon, ki alatt Damascus fény-

*) II. Kir. XIII. 22. Ebből az látszik kitűnni, hogy Hazael Joahaszt túl is élte, de ennek ellentmond ugyanazon fejezet 3. verse.

kora végét éri s a hanyatlás korszaka megkezdődik az arami birodalomra nézve, mint megkezdődött volt Salamon alatt Izraelé.

Hazael életében Izrael és Júda története csak általa való sanyargatásokból áll. Júdai Joasz hosszú uralkodásáról nem jegyzett fel a biblia egyebet, az isten házának kijavításánál — mely esemény s előzei p. o. a pénzbeszerzés kérdése, hosszadalmasan tárgyaltatnak — s a király látlanságánál, jóltevőjének, Jojada főpaprak fia irányában. E király két tisztje által öletett meg 801-ben. Fia Amázia követte.

Jehu uralkodásáról épen nincs semmi egyéb feljegyezve, a Hazael által szenvedett vereségeknél. Fia Joahas (817—802) úgy látszik megkísérelte Hazael igáját lerázni, de ezzel csak azt érte el, hogy urasága még szűkebb határok közé szorítottatott; hadereje nem állott többől, mint 50 lovasból, 10 csataszekérből s 10,000 főnyi gyalogságból*); a többi Aram királya porrá csépelte volt. Ez minden, mi uralkodásáról mondatik. Őt fia Joas (802—787) követte, ki alatt ismét jobb napok keltek Izraelre. Vitéz és szerencsés harcos volt, kinek sikerült lerázni az igát, melyet közel félszázad óta szakadatlanul viselt Izrael. Három csatában győztesen megvivott III. Benhadaddal s az aramiak által elfoglalva tartott izraeli részeket visszaesatolta honához. Ewald szerint ugyan csak azokat, melyek a Jordán jobb partján feküdtek, míg a transjordaniak azontúl is Damascusé maradtak. Annyi bizonyos, hogy a biblia nem tekinti győzelmét egészen kielégítőnek. Mindamellet áll, hogy Izrael tekintélyét, mely annyira leszállott volt, ő ismét feljebb emelte. Hasonlót mondhatni, júdai kortársáról, Amaziáról, ki a Joram idejében elszakadt edomiak felett győzedelmeskedett, elfoglalva országukat s fővárosukat Szélát, melynek nevét Jaktheelere változtatta.

A Júda és Izrael közötti viszony, mely Omri egész dy-

*) A gyalogság létszáma talán többre van téve a valónál, mert Izrael királyai legjobb erejük idejében is aligha állítottak ki sokkal többet.

nastiájának idejében a legjobb volt s mely azután az arami hódítás korszaka idejében legrosszabb esetben közönyös volt; most midőn mindkét királyság sorsa javulni kezdett, ellenségessé vált. A kihívás, nem tudni mi okon, Amázia részéről történt. Joas, ki szerencsésen küzdött volt Damascus hadai ellen, könnyű szerrel megverte a júdaiakat. Amázia maga fogságba került s Joas elfoglalhatá Jeruzsálemet, melynek falait lerontotta s honnan magával vitte a király drágaságait s azokat, melyek az urnak voltak szentelve; kezesekül magával vitte a királyi gyermekeket is. Oly siker volt ez, minővel Izrael, elszakadása óta, Judával szemben nem dicsekedhetett. Mindamellet az nem vezetett a héberék egyesítésére s Joas úgy látszik meg sem kísérelt azt, hanem ismeretlen feltételek alatt békét kötött Amaziával, s visszabocsátotta őt trónjára. Vagy belátta, hogy a tántoríthatlan hűség, melylyel Júda és Benjamin népei Salamon családja iránt viséltetnek, saját kormánya alatt Izraellel való őszinte egyesülésüket lehetlenné teszi vagy pedig az egykori egység érzete már kihalt volt e népekben s úgy tekintették egymást, mint bármely más szomszédot. Joas tehát beérte a szedett sarczezzal s állandón meg nem hódította Júdát.

III. Benhadad, mint láttuk, az atyja által szerzett hatalmat nem volt képes épségében fentartani. Ő hatalmasabb küllellenség által nem volt megtámadva; uralkodásának egész ideje alatt az assyrok déli, keleti és éjszaki szomszédjaikkal voltak háborukba bonyolodva s Syriának békét hagytak. Hogy mindamellet a Hazael által annyira megtört Izrael most ismét felemelhetette fejét, ez csak Benhadad egyénisége által magyarázható, ki atyjának uralkodói nagy tulajdonaiból e szerint nem örökölt semmit. De ha megkezdődött is alatta Damascus hanyatlása, a körülmények — közöttük legszerencsésebb, hogy Assyria nem intézett támadást — egészben kedvezők voltak, úgy hogy a hanyatlás nem vált rohamossá. Ez azonban bekövetkezett III. Benhadad követője, Marjah alatt.

Ennek nevét csak az assyriai ékiratokból ismerjük; a biblia nem nevezi őt s nem is tudható biztosan, hogy Hazael házából való volt-e, noha ez valószínű. Uralkodása a 8-ik szá-

zad első évtizedében kezdődhetett s így még egykoru volt izraeli Joas uralkodásának második részével.

Assyriába ez időben III. Bin-nirár uralkodott, ki alatt Assyria hatalma tetőpontját érte el, mert ha nyugoton nem is terjedt az oly messze, mint későbbi királyok alatt, kik nem csupán Palestinát és északnyugoti Árábiát esatolták állandón birodalmukhoz, hanem Egyiptommal sőt Aethiopiával is érezteték fegyverük súlyát, de viszont keleten oly fontos területeket foglalt magába, mint Médiát és Perzsiát, melyek utóbb elvesztek s melyeket az assyrok többé sohasem voltak képesek visszafoglalni. De a mi mindezeknél fontosabb, az ő uralkodása alatt Babylon s az egész Chaldea, ezen gazdag és hatalmas, s az assyrokkal fajra azonos nép által lakott ország, egyesítve volt Assyriával és pedig, úgy látszik, nem erőszakosan, hanem önként és békés eszközök által, mi Assyria hatalmát megkettőzteté. Ezzel Binniráron kívül egy assyriai király sem dicsekedhetett; mert voltak ugyan többen, kik Babylont — hódítás folytán — birták, de ez erejüket nem növelte, hanem ellenkezőleg a folytonosan ismétlődő s kemény harcok közt elfojtott lázadások miatt, erejük legnagyobb részét felemésztette. Binnirár alatt Chaldea nem mozdult, minnek oka valószínűleg abban kereshető, hogy ő Babylont nem hódítás folytán bírta, hanem feleségének, Semiramisnak jogán, ki a chaldeusok elismert királynéja volt. Ninive tehát akkor már valódi világbirodalom központja volt, oly óriási hatalomé, melynek Aram-Damascus nem állhatott ellent, annyival is kevésbbé, mivel most nem egy Hazael állott élén.

Mindamellett Marjah király úgy látszik megkísérelte az ellenállást s csak miután Damascusban ostromot állott volt ki, adta meg magát. Binnirár illető inscriptiójának ide vonatkozó része, következőleg szól:

»Aram ország ellen is hadat indítottam; Marjah, Aram ország királya ellen. Kormányja székhelyében Damascus városban bezártam őt. Nagy rémület fogta el őt, s meghódolván körülkarolta lábaimat, 2300 talentum ezüstöt, 20 talentum aranyat, 3000 talentum rezet, 5000 talentum vasat, öltönyöket gyapjuból és vászonból, faragott kepeket, és egyéb értékes tárgyakat, az

ő drágaságait, az ő megszámlálhatlan kincseit, átvettem tőle székvárosában Damascusban, az ő palotájának közepette.«

Ez a hang, az irány, melyben assyriai királyok megtörtént hódításokat beszélnek el, nem pedig az, melyben II. Salmanaszár Hazael országáról beszél. A mire ő törekedett s mit Hazael ereje meghiúsított, az most megtörtént. A büszke Damascus porig volt alázza, királya térdelt a győztes előtt, ki magával vitte Ninivébe a roppant kincseket, melyeket Hazael halmozott volt össze, legyőzött királyok sarczából, kirabolt kincstáraiból, hová talán hasonló módon jutottak egykor. Ama 20 talentum arany között volt talán még abból, melyet Salamon hajói hoztak Ofírból, melylyel később Juda és Izrael királyai adóztak a Benhadadoknak s Hazaelnek; lehetnek e kincsek közt oly darabok, melyeket egykor Dávid vett volt el Hadad Ezertől, Zoba királyától, s melyek miután visszakerültek volt Aramba, most Ninivébe vitettek, honnan századok múltán, a város füstölgő romjai közül egy más győző volt azokat elhurezolando.

Hogy mily fontosságot tulajdonított az assyriai király Aram meghódításának, kitűnik onnan, hogy az idézett ékiratban, mely nem évkönyv, nem voltaképeni történelem, hanem általában uralma átnézetét adja, a birodalom különböző tartományai, melyek egy részét csakugyan Binnirár szerezte, egyszerűen felsoroltatnak, névszerint, míg Aram a közölt körülményes módon emlittetik. A hódoló tartományok közt említve vannak Izrael (mint Omri országa) Philistea és Edom is. Júda ugyan nem neveztetik, de e háromnak kellő közepében fekvő, tényleg nem kerülhetett volt el a meghódolást, minélfogva bizonyosnak tekinthető, hogy valamint később Herodot palestinusok alatt a philisteusok mellett a júdaiakat is érti, úgy itt is Philistea collectiv nevezetbe, Gáza, Askalon stb. mellett Júda is be van értve. E szerént Joas és Amázia alattvalói voltak Assyriának, miről a bibliában nem történik említés. Ez egyébiránt könnyen megfogható, ha tekintetbe vesszük, hogy a nevezett királyok bizonyosan önként hódoltak meg, mi által országuk az assyrok betörésétől, ők maguk nehezebb sarcztól megkíméltettek. Az assyriai iga kisebb s önkényt meghódoló távoli államok számára, általában nem volt nehéz s inkább

az uralom formái elismeréséből állott, mérsékelt adó, vagy csupán udvariassági ajándékok követelése mellett. Ekként a meghódolás nem lévén egybekötve semmi pregnansabb eseményvel, a biblia nem is emlékszik meg róla.

Egyébiránt ezuttal még az assyriai uralom nem vált állandóvá Syriában. A míg III. Binnirár uralkodott (781-ig) addig fentartotta magát. Marjah, kit mint hűbérest meghagyott a trónon, békében viselte a jármot. Binnirár halála után azonban úgy látszik lerázta, mert ennek utóda, III. Salmanaszár 773-ban hadjáratot volt kénytelen Damascus ellen intézni, melynek részletei s eredménye azonban egészen ismeretlenek. Kevéssel ezután Assyria belzavarok s egyéb csapások martaléka lesz. Maguk az ezen kort illetőleg igen számos assyriai feljegyzések*) több ízben olyan zavargásokról tesznek említést, melyek Assyria legbelsőbb részeiben, sőt magában a fővárosban is dúlnak; emellett halálos betegségek — hihetőleg a pestis egy neme — dühöngenek. A görög írókból tudjuk, hogy a keleti népek, u. m. médok és perzsák, ez időben szakadnak el; Babylon is újra különvállik. Hogy ez időben (mintegy 770 óta) a syriai államok is teljesen visszanyerték függetlenségüket, azt bizonyítják a nagyszerű változások is, melyek ott bekövetkeztek.

Izraelben Joast 787-ben fia II. Jerobeam, Judában pedig Amáziát 772-ben fia Azarja,¹ ki Uziának is nevezetik, követte volt. Mindegyik a maga országának legderekabb királyai közé tartozik. Jerobeam nevezetesen, noha a biblia róla és cselekedeteiről mostoha rövidezséggel emlékezik, mégis kiválik általuk, mint Izraelnek elszakadása óta minden királyai közt a legnagyobb. Már atyja Joasz szerencsésen küzdött volt az aramiak ellen, három csatában vevén meg III. Benhadadot s ez által visszaszerezvén Izraelnek függetlenségét. Jerobeam még sokkal fényesebb sikert aratott népének egykori zsarnokai ellen. Damascus Hazael halála óta a hanyatlás lejtőjén volt; mióta pedig Assyria által leterített, anyagi és erkölcsi ereje végleg meg volt törve. Így történhe-

*) Egyedül a kormányssorozat, l. ezt Schradernál: *Die Keilschriften und das alte Testament.*

tett, hogy midőn az említett rázkodtatások folytán, Assyria egy időre elejtette az uralkodó szerepet s Syria ismét magára volt hagyva, Damascus csak urat cserélt s martalékává lett a vállalkozó szellemű Jerobeammak. Sajnos, hogy a biblia, mely olykor érdektelen eseményeket oly hosszadalmasan tárgyal, ezen diesőséges cselekedetekről csak pár szóval emlékezik és így azt sem tudhatni, hogy Jerobeam közvetlen uralmába vette-e Damascusot, vagy pedig hasonló viszonyt fordított szerepekkel hozott-e létre, minő a Benhadadok s Hazael idejében létezett a két állam közt, hogy t. i. adófizetőjévé tette az akkori királyt. Hódításai egyébiránt nem szorítottak Damascusra, hanem kiterjedtek a távolibb Hamathra is; hogy Ammon és Moáb is oda tartoztak bizony feltehető. A tiz törzs országa Jerobeam alatt fénykorát élte; hogy mindamellett csak némileg részletes adatok is e korról nem léteznek, nem magyarázható egyébként, mint hogy a prófétáknak Jerobeam alatt valószínűleg nem volt befolyásuk.

A bibliában ugyan nem említetik, de valószínű, hogy Jerobeam e tetteket, Uziával kezét fogva hajtotta végre. Ez egyike volt a Dávid házabeli legjelesebb királyoknak. Ő szerzte vissza Judához Elathot, melyet Hazael ideje óta az aramiak birtak; ugyanazon ellenség ellen küzdött tehát, ki ellen Jerobeam s épen ebből következethető, hogy szövetségesek voltak, valamint a nagy hatalomból, melyet egyidejűleg mind két állam elért, mi csak összetartásuk mellett képzelhető. Mert Elath visszafoglalása nem egyedüli hadi tette volt Uziának. Ő szerencsésen harezolt népének egykori ostora, a philisteusok ellen, kiknek őt királyi városa közöl kettőt, Gáthot s az erős Asdot elfoglalta s bástyáikat lerombolta. Gáth úgy látszik nem is heverte ki soha e csapást, mert míg a későbbi assyriai királyok évkönyveiben a többi négy philisteus város gyakran említetik, mint megannyi önálló királyság, Gáth azokban sohasem nevezetik. E mellett különféle arab törzseket, déli szomszédjait, meghódított Úzia. Edom már atyja ideje óta ismét Judához tartozott. Ekként a héberrek, bár két felé oszolva, ismét birtak az egész területet, mely Dávid birodalmát képezte volt. Ha egyéb jelek nem volnának is, e körülmény maga is elegendőleg bizonyítaná, hogy az

assyriai hatalom ez időben tetemesen meg volt csorbulva. III. Salmanaszár 773-ki Damascus elleni hadjáratától számítandó 30—35 éves korszak alatt, Assyria részéről semmi beavatkozás nem történik Syria ügyeibe.

Uziáról nem csupán hódításokat jegyez fel a biblia; ő a béke műveiben is kitünő volt. Igy Jeruzsálemet különféle erődítések által első rangú várrá alakította át; továbbá egyéb várakat és erődöket is épített, nevezetesen a sivatagban is, a karaván utak biztosítása s az általa ott ásott kutak őrzésére. Míg ez által a kereskedelmet istápolta, a föld- és szőlőművelés előmozdításáért is magasztaltatik. Juda alatta oly hatalmas volt, mint Izrael volt Jerobeam alatt s amennyiben Úzia izraeli kortársát, számításunk szerint tíz évvel túlélte, Juda hatalma is valamivel tovább tartotta fenn magát, mert mindkettő csakhamar leszállott e királyaik elhunytá után. Úziát, midőn hatalma tetőpontján állott, azon balsors érte, hogy e korban igen gyakori, undok betegségbe esett — belpoklossá lett. A jeruzsalemi papi párt, melynek féltékenyen őrzött jogait a független gondolkadású király úgy látzik nem eléggé kímélte volt, isten büntetését látta ebben.

Uzia azontúl még 13 évig élt, azaz 749-től 736-ig, elszigetelve, egyedül lakván a városon kívül egy magános házában, mint a szokás és törvény belpoklosokra nézve rendelé. Helyette és neve alatt fia Jotham kormányzott, mi a fent említett chronologikus hibára adott alkalmat, minthogy ez évek hol Uzia, hol Jotham uralkodásához számítottak. Ez idő alatt Juda hatalma még fentartotta magát.

Izrael dicsősége Jerobeamnak 746-ban történt halálával véget ért. Fia Szaharja követte, de még ugyanazon évben megöletett s vele Jehu dynastiája véget ért. Szallum, a gyilkos, foglalta el a trónt, de csak egy hónapig bírta, mert őt Menahem ölte meg, ki az ország azon városait, melyek uralmát elismerni nem akarták, kegyetlenül feldulta.

Ily körülmények közt a hódítások nem voltak megtartathatók. Elszakadni vágyó tartományoknak, e korban, a szabályos trónkövetés is mindig jeladás volt a lázadásra.

Mennyivel inkább ily események, melyeknek az ország erkölcsi tekintélyét s anyagi erejét behatón alá kellett ásniok.

Jerobeam halálával Damascus 20—24 évi szolgaság után, visszavette szabadságát s Izrael által többé nem is háborított annak élvezetében. A trónt Rezin foglalta el, ki úgy látszik az előbbi dynastia ivadéka volt. Hogy atyjának is királynak kellett lennie, ez kitűnik egy assyriai ékirattöredékből, melyben Rezin atyjának palotája említetik. Az érintett töredék nehezen olvasható, de úgy látszik, hogy Rezin atyja azon Benhadadnak neveztetik. Ha ez áll, úgy ezen negyedik Benhadad talán Marjahnak fia és III. Benhadadnak unokája lehetett; minden esetre azonban csak izraeli Jerobeam idejében s mint ennek hűbérese uralkodhatott.

Rezin erélyes, tettvagyó király volt s alatta még egyszer fellobogott az arami nép politikai élete, hogy azután örökre kioltassék s Damascus kitöröltessék az államok sorából.

Assyria, mely 30 év óta nem adott életjelt, IV. Tiglath Pilezár (745—727) uralkodása alatt ismét fölébredt s erőszakos kezével ismét belémarkolt Nyugat-Ázsia viszonyaiba. Már 742—738 években foglalkozott Tiglath Pilezár Syria ügyeivel, mint ezt ékirattöredékek tanúsítják. Damascusi Rezin és izraeli Menahem meghódoltak, s terhes adóval vásárolták meg a békét. De bizonyos, a hamathi területhez tartozó tengerparti városok ellenállást kíséreltek meg, mire, úgy látszik,*) judai Uzia, vagy is inkább a nevében uralkodó Jotham által lettek felbízattva. Teljesen megfoghatatlan, hogy Judát, akkor midőn maga meg sem volt támadva, mikor Izrael és Damascus meghódoltak, mi birhatta ez ellenségeskedésre s arra, hogy épen ezen távoli városokkal szövetkezzék, melyekkel addig alig állhatott valami összeköttetésben. Talán újabb felfedezések fognak erre világot vetni, ha átaljában helyesen értelmeztettek az idézett ékirattöredékek.

Az említett tengerparti városok bűnhődtek pártütésükért, s az assyriai területhez csatoltattak. Judába úgy látszik nem ütöttek be az assyriai hadak, s így bizton feltehető, hogy Aram és Izrael példáját követve utólag mégis meghódolt s megvásárolta a békét, évi adóra kötelezve magát. Ez időtől kezdve a syriai fejedelmek mind úgy tekinthetők, mint Assy-

*) Az ezen esetekre vonatkozó ékirat-táblák igen hiányosak, csak itt-ott olvashatók.

ria hűbéresei, habár az igába még bele nem nyugosznak s meg-megkísérlik azt lerázni, miért azonban keményen kelend bűnhődniök.

736-ban Uzia meghalt s Jotham azontúl egyedül uralkodott. Ugyanazon évben Menahemet fia Pekahja követte Izrael trónján, kit azonban csak két havi uralkodás után, tisztjeinek egyike, Pekah meggyilkolt, hogy saját fejére tehesse a koronát.

Izraeltól Jerobeam halála után, egyéb hódításaival Ammon is elszakadt. Függetlenségét azonban nem volt képes fentartani; már Uzia éltében is szedett Juda adót az ammoniaktól; Jotham pedig uralkodásának legelején teljesen meghódította őket. E körülmény, hogy egy tartomány, melyre Izrael igényt tartott, Judához lett csatolva, kétségetlenül egyik oka volt a Pekah által Jotham ellen 735 vagy 734-ben megkezdett ellenségeskedéseknek. Ez azonban nem érdekelhette Damascust s nem bírta volna reá Rezin, hogy mint Izrael szövetségese kiváló részt vegyen a támadásban s a támadás főoka csakugyan más is volt.

A syriai fejedelmek még nem törődtek volt hozzá az assyriai járomhoz s nem is hagytak fel a reménnyel, hogy azt evethessék. Rezin előtt, ki büszkén nézhetett vissza a csatákra, melyeket népe az assyrok ellen vívott volt egykor, különösen gyűlöletes lehetett Damascus mostani szolgálata. Ennek lerázására az egyedüli sikert ígérő módozat az volt, ha a leigázott tartományok minél nagyobb része, kezét fogva, egyszerre tüzi ki a lázadás zászlaját. Izrael új királya Pekah, hajlott Rezin ebbeli javaslataira s a két király között megkötöttett a szövetség, melynek célja volt, az adót megtagadni Assyriától s egyesülten állni ellent e hatalom hódítási törekvéseinek. Feltehető, hogy Rezin és Pekah azután többi szomszédjaikat is felszólították ez értelemben, a nélkül hogy el lehetne határozni, hogy minő eredménnyel. Az azonban bizonyosnak látszik, hogy Juda királya Jotham egyenesen tagadólág felelt. Hogy mi bírta erre, könnyen belátható. Judában mindég létezett egy párt — s ez utóbb a legkitünőbb próféták által képviseltetett — mely túlhatalmas ellenségekkel való újjhuzásnak s minden e ézélből kötendő szövetségeknek határozottan

ellenszegült, mert, helyesen látta azokban az ország végső elpusztulásának veszélyét egyrészt, míg másrészt szintén helyesen felismerte, hogy oly nagy és távoli hatalomnak felsőbb-sége, mint Assyria, Judára nézve sokkal többet ért, mint a bizonytalan szabadság, melyet nagyravágyó középhatalmak szomszedságában élvezhetett. Ezen párt nézete tehát ezúttal győzött s Juda hű maradt Assyriához.

Ez megakasztotta Rezin terveit, ki a felkelést általánossá kívánta tenni. Ő és Pekah azt tartották, hogy tervükre nézve káros lehet, ha, mialatt ők az assyriai hadak rohamának szegülnek ellene, hátukban Juda ellenséges állást foglal el. Ennek elejét veendő, elhatározták Juda kormányát kivenni Dávid ivadékainak kezéből s a Judában is képviselve levő assyrellel párt kebeléből való egyént ültetni Jeruzsálem trónjára.

E közben Jotham király 734-ben meghalt s fia Ahasz foglalta el a trónt, azon pillanatban, mikor Rezin és Pekah egyesült hadai már a határon állottak. Az arami és izraeli csapatok ellenállhatlanul elárastották az országot, s Ahasz király Jeruzsálem erős falai megé vonult, melyek sikeresen daczoltak az ostrommal. Rezin csapatai elbarangoltak egész a veres tengerig s kiűzték a zsidókat Elathból is, mely többé azután nem is csatoltatott vissza sôhasem Judához.

Ahasz hihetôleg rögtön a szövetségeselek betörése előtt, vagy pedig még megelőzőleg, követeket küldött volt Tiglath Pilezárhoz, kik ajándékokat vittek — mert üres kézzel menni még ily esetben is rossz néven vétetett volna — és segélyt kértek, előadván Rezin és Pekah ellenségeskedéseinek okát, az ő céljaikat, Juda hűségét és szorongattatását. Az izenetnek teljes sikere volt, mert még ugyanazon évben, 734-ben, mire az összeesküdtek bizonyosan nem számoltak volt, minekelötte Jeruzsálemet bevehették volna, Syriában termett az assyriai haderő. Rezin felhagyott Jeruzsálem ostromával s Damascusba sietett vissza, hol most ő lett ostromlotta. Két évig állott ellent az erős város. Végre 732-ben elesett. Rezin, mint hűszegő hűbérest, a biblia s az ékíratok egyhangu tanúsága szerént, kivégeztette Tiglath-Pilezár. De nem csak a király, hanem az arami nép is, mely sokáig oly dicsőségesen ellen-

állott volt az assyriai tulerőnek, s mely legyőzetvén is mind újra felkelt ellene, a nép is halállal bűnhődött e fékezhetlen daczért, kitöröltetvén a népek sorából. A lakosság tulnyomó és előkelőbb részét kényszerítették az assyrok, hogy lakhe-lyeit hagyja el s elhajtották más távol eső vidékekre. A biblia Kirnek nevezi a helyet, hová az aramiak elhajtattak, melynek fekvése teljesen ismeretlen, mert a Kur vagy Kyros folyóra — melyre ezelőtt ama Kirt magyarázták — nem gondolhatunk most, midőn tudjuk, hogy az assyriai hatalom éjszakon nem terjedt emyire. Az assyriai források, az arami királyság elpusztítását illetőleg néhány táblatöredékre szorítkoznak, melyekből szintén nem olvasható ki a tartomány neve, hová az aramiak hurczoltattak. De a lakosság egy nagy részének kiűzetése ezekből is kitünik. Ugyan-e töredékekben 518-ra van téve azon arami városok és falvak száma, melyeket az assyrok teljesen elpusztítottak. Így teljesegett Amos próféta jóslata, ki Jahvével mondatja: »Tűzet fogok küldeni Hazael házába s a tűz meg fogja emészteni Benhadad palatáit. Összetöröm Damascus reteszeit s kiirtom Aven mezejének lakóit, azzal együtt, ki a kormánybotot tartotta, kéjlkában. Mert Aram népe el fog hajtani Kirbe.«

A felkelők másikát, Izraelt, most még nem sujtotta ily kemény ítélet. Hihetőleg Pekah idejekorán megalázta volt magát s kegyelemért folyamodott. Így megtarthatta trónját, bár népe egy részét elvesztette, mert a Jordántól keletre lakó harmadfél törzs népét Tiglath-Pilezár a meghódolás daczára is elhurczoltatá, a mivel megkezdődik a zsidó nép szét-szórátása.

Pekah ez események után a bűnnel szerzett s oly rosszul betöltött királyi méltóságot nem sokáig élvezhette. Elégedetlen alattvalói megölték 729-ben s helyére Hoseát emelték. Tiglath Pilezár, kinek Pekahon aligha nagyon csüggött szive, nem vonakodott az új királyt elismerni, s megerősíteni, miután az hűséget fogadott s fogadását 10 talentum arany s 1000 talentum ezüst lefizetése által megpecsételte.*)

*) Egy ékírat-töredék szerint, Schrader: »Die Keilinschriften und das alte Testament.« 150. l.

Izraelnek ezen utolsó királya okulhatott volna Pekah és különösen Rezin példáján; megtanulhatta volna abból, hogy mire vezet Assyriával daczolni. De az adó, melyet az assyrok mindég feljebb szoktak emelni, valahányszor egy nép megkísérelte a járom levetését, most már felette terhes volt s a függetlenség ingere nagy. E mellett egy hatalmas szövetséges kínálkozott, egy állam, mely kiterjedésre és népszámra, kultúrára és történeti multra nézve Assyriával egyenlő volt.

Egyiptom, mely féltékenyen és aggódva nézte, hogy mint terjeszkedik Assyria Ázsiának ezen legnyugotibb részében, birodalma batároszlopait immár a földszoroson állitva fel, mely a Nilus völgyét Ázsiával köti össze, Egyiptom ekkor már elkezdte a syriai népek, nevezetesen a héberek irányában játszani a kísértő démon szerepét, mely utóbb vesztüket okozta. Állandó politikája ez időtől kezdve az volt, hogy a syriai és palestinai fejedelmeket, segítségének ígérete által felbízattá, hogy törjék össze a bilincset, mely Ninivéhez vagy Babylonhoz kötötte őket; mikor azután ezek, engedvén a csábításnak, kitűzték a felkelés zászlaját, s magukra zúditották a vést, akkor Egyiptomnak vagy nem volt bátorsága hogy sikra szálljon, vagy ha mégis rá szánta magát erre, hadai megverettek s legjobb esetben — ezt sem mindég — saját batárait voltak képesek megóvni az inváziótól, míg a szerencsétlen szövetségesek kegyetlenül bűnhődtek.

Ez alkalommal rég idő óta először avatkozott Egyiptom Ázsia ügyeibe. A pharaók trónján ekkor Sabak ült, az äthiop. Közötte s Hosea közt levelek váltattak, melyek eredménye lett, hogy az utóbbi megszűnt adót küldeni Ninivébe.

IV. Salmanaszár király tanácsában kimondatott Izrael felett a halálos ítélet. A végrehajtás nem késétt. 724-ben vagy 723-ban az assyriai hadak megjelentek Palestinában. Hosea király fogságba esett, rögtön a hadjárat kezdetén. Samária azonban ennek daczára ellenállott, a kétségbeesés erejével védve magát. Már harmadik éve folyt az ostrom — az egyiptomiaknak tehát bő idejük lett volna segílyt küldeni — Assyriában ez alatt trónváltozás is állott be, Szárgon, egy új dynastia alapítója foglalván el a trónt, mikor Samaria végre bevétetett. A

sors, mely Izrael népének maradványait érte, ugyanaz volt, melyre előbb az aramiak s a Jordántól keletre lakó izraeliek is kárhoztattak vala. Kiket a kard megkímélt, azok hosszú sorokban, kevés megmaradt holmijukat batyában czipelve, assyriai fegyveresek közt s gyakran a bot alatt görnyedve, hagyták oda hazájukat, mely helyett újat nem, csak lakhelyeket találtak, hol megszüntek nép lenni.

Kettő azon három szereplő közül, kiknek közös dolgait akartuk vázolni, lelépett a történelem színpadáról s ezzel tárgyunk elfogyott. Judát annyival kevésbbé szükséges elki-sérni végnapjáig, mert hátralevő idejére az eddig felfedezett új források világot nem vetnek. Csak annyit jegyzünk meg, hogy Izrael hibájába esett s annak áldozata lett ő is. Mindig Egyiptom volt a kísértő, melyre hallgatott, mely felbirtatta s a veszély perczében nem volt képes segíteni. Hiába szegül el-lene ez iránynak néhány messzebb látó férfi, mint Jezsajás és Jeremiás próféták. Ők nem képesek ellensúlyozni Egyiptom befolyását; a felkelések ismétlődnek, előbb Assyria, azután Ba-bylon ellen, míg végre az utóbbi, kifogyva türelméből, hasonló sorsra ítéli Judát, minő Izraelt érte volt 135 évvel előbb.

GRÓF KUUN GÉZA
BIRÁLATI JELENTÉSE

BEÖTHY LEO
JUDA, IZRAEL ÉS ÁRÁM

CZIMŰ MUNKÁJÁRÓL.

A II. osztály megbízása folytán Beöthy Leó »Juda, Izrael és Aram« című történelmi tanulmányát bírálat alá vettem s tartalmának egyes fejezeteiről elmondom nézeteimet, a mint következik. E bírálatot annál szívesebben vállaltam magamra, minthogy a keleti népek történeteivel foglalkozó értekezések irodalmunknak ez idő szerént nagy ritkaságaihoz tartoznak, s teljesen igaza van a »Magyar történettudományi szemle«*) írójának, midőn azt mondja: »Ugyanis hazai írónk által a nem magyar történelem teljesen elhanyagoltatik.« E tárgy fontossága s a ritkán előforduló alkalom miatt nemcsak ki, ha a bevett szokástól eltérve, a bírálat keretén belül némely dolgokról saját nézeteimet bővebben fejtem ki.

Beöthy úr értekezése elején az assyr és egyiptomi irodalom fontosságát kevésbíti és csökkenti azon megjegyzéssel, hogy e forrásokból se meritünk más eredményt, mint a későbbi korszakok történeteiből. Az egyiptomi és assyr irodalom nemcsak egy azon országok határaitra kiterjedő műveltség csiráját foglalja magában, hanem egy, egész e jelenkorra s a jelenlegi Európa művelt népeire átszármazott műveltségét, s ezt maga B. úr is állítja. E népek történelme oly mozzanatokban gazdag, melyek más népeknél s későbbi korszakokban többé fel nem találhatók, s a mit hozzájuk hasonlíthatnánk, vagy egész más, vagy továbbfejlődésöknek egyik újabb phasisát jelenti, mert hódító terjeszkedésre s tartós fejlődésre hivatott csirákat foglalnak magokban. Csakhogy a történet fogalmát nem szabad az események száraz regestrumává téve saját tekintélyétől megfosztani. Különben B. említettem megjegyzése éles ellentétben áll egy másik megjegyzésével, mely

*) L. a »Budapesti Szemle« 8-ik számát.

szerint európai culturánk gyermekkorá Assyriában s Egyiptomban tölt el. Ez állítás részben helyes, csak hogy B. úr feladni látszik az európai közmiveltés egyéb tényezőit, hogy másról ne is szóljak: a keresztélyenséget, — Hellas geniúsát, — a római jog s az arab tudomány s művészeti izlés befolyását.

Azon oldalgást, melyet B. úr az abstractio ellen intéz s azon állítását, mely szerint »a tudományos érdek mindég csak a concretismus iránti érzék kifolyása«, megvallom, nem értem, mert a tudomány concret esetekből indul ki, hogy az abstractio segítségével az elmélethez jusson, mely a tudományos vizsgálat fő és végső célja. Különösen minálunk nem tanácsos az elvont ismeretek iránt sokaknál észrevehető ellen-szenvet még fokozni!

Csodálkozom B. úr azon állításán, mely szerint az angol s francia assyrológok az assyr történet segédforrásait elhanyagolták volna, jelesen az ó szövetség könyveire kellő tekintettel ne lettek volna. Ez nem méltányos állítás s az assyrológia terén nem említhetjük elég hálával és elismeréssel azon francia és angol tudósok neveit, kik az általok ismert ékirati szövegeket nemcsak hogy megfejtették, de minden rendelkezésökre álló segédeszköz felhasználásával meg is magyarázták s noha még kétséget szenved egyik vagy másik jegycsoport hangértéke s a szövegekben előforduló szavak és mondatok egy részének helyes olvasása és értelmezése, mert itt is, mint a tudomány többi megjében »dies diem docet«: tettek annyit, a mennyivel örök hálánkat megérdemelték. Épen Lenormant veszi pártfogása alá Dániel könyvét, még pedig a német exegesis azon állítása ellen, mely szerint Dániel könyve késő korban, némelyek szerint Nagy Sándor ideje után írott volna. Nem rég jelent meg Opperttől egy dr. Schraderhez intézett nyílt levél, melyben Oppert Schrader ellenében a bibliai uralkodási évszámok rendszerét helyesnek s megállhatónak s az assyr Eponymok listáját hiányosnak mondja. B. úr azonban más nézetben van s dr. Schrader tartja az assyr tudományok terén a biztos eredményeket ígérő nyomozás s a kritikai vizsgálat megalapítójának. De térjünk át B. úr értelmezése tulajdonképi tárgyára.

A chronologia, mint minden egyes tudomány, ha külön külön tekintjük, szoros egységet képez s ezen egység szoros kapcsolatában általános értékű elvek uralkodnak, melyeket megsértene azon vizsgálat, mely az összefüggő anyagot eldarabolná s nem igyekeznék az anyag összességét felkarolni; ezért az assyr chronologia alatt nem lehet csupa assyr szövegekből merített időszámítást érteni, hanem igenis oly chronológiát, mely ezen tudománynak helyeseknek ismert elveit az assyr birodalom történetére alkalmazza s ez esetben a chronologia az assyr historiára vonatkoztatnék, de külön assyr chronológiáról ép oly kevésbé lehet szó, mint assyr vagy héber mennyiségtanról. Ezt szükségesnek tartottam megjegyezni B. úr assyr chronológiája ellenében.

A héber idősámításáról megjegyzi B. úr, hogy valamely eseményből kiinduló aerával nem bírtak; itt felejtetni látszik, hogy az Egyiptomból való kirándorlás idejétől kezdett számításnak egynehány világos nyomát őrizték meg az ó-szövetségi könyvek, így a többi közt a Kir. I. k. 6. f. 1. v., hol ez áll: »Salamon az Úr házát építeni kezdi az Izrael fiainak Egyiptusból lett kijövele után 480 évek multával.« Ugyan ezen versből azt is megtudjuk, hogy Salamon ekkor már négy év óta uralkodott, tehát az Egyiptusból való kijövele után 476 évvel kezdett uralkodni. A királyok előtti korszakban a bírák éveit szerint számítottak mint a német exegesis egyik kitünő művelője Nöldeke is állítja.

B. Schrader nyomait követve azon nézetben van, hogy Menáhem királynak uralkodási éveit előbbre kell tenni a bibliai datumnál, mert IV. Teglath-Pileser uralkodása 8-dik évében*) az uralkodásról szóló ékirati szövegek világos tanúsága szerint Menáhem Izraelbeli királyt adófizetőjévé tette. Itt kétséget nem szenvedőleg az assyr és zsidó adatok ellenkeznek egymással, azonban ha Oppert nézetét az assyr eponymus lista 47 esztendőn át való megszakítását illetőleg elfogadjuk, az ellenkezés kiegyenlíthető lesz s a héber és assyr idősámítás közti egyezés legott helyreáll. A megszakítás Assurnirar és Teglathpileser közt van, mit Oppert szerint a

*) 738-ban Kr. u. sz. e.

többi közt két jelentékeny körülmény bizonyít, u. m. 1) Teglathpileser eponymus listájában a király neve előtt a kalachi praefectus van megemlítve, mint *első archon*. 2) a két egymás után következő lista 18 nevei közt kettő sincs, mely azonos lenne, mi azt bizonyítja, hogy huzamos idő folyt le a két említett király uralkodása közt. Teglathpileser 745-ben kezdett uralkodni s uralkodott egész 727-ig. Az ékiratok szerint uralkodása 8-dik évében adóztatta volna meg Menáhemet, az izráeli birodalom királyát, tehát 738-ban Kr. u. sz. e. Ez azonban mint fennebb láttuk, ellenkezik Menáhem uralkodásának datumával, ki 763-tól uralkodott 753-ig s 738-ban már Péka uralkodott, a ki ellen Teglathpileser az ékiratok szerint 734-ben háborút viselt, mint a hogy a kir. II-dik k. 15. f. 29. v.-ben meg van írva: *bimē Pekah mēlēk Israel bā Tiglat-pileser mēlēk assūr stb.* tehát »Pekának az Izráel királyának idejében jöve el Tiglat Pileser az Assíriai király« stb. A dolog így állván, azon kérdés merül fel, ki volt tehát azon assyr király, ki Menahemet megadóztatta? erre megfelel a kir. II-dik k. 15. f. 19. verse, mely ezen királyt *Phul*-nak nevezi. Schrader azt vitatja, hogy ilyen nevű assyr királyról az ékiratok mit sem tudnak. Rawlinson az assyr feliratok valamelyikén reá akadt a *Phal-luka* névre s Phal-luka-t az Agathiasnál és Synkellusnál előforduló *Beleus* névvel azonosítja. A LXX-ek fordításában *Phul* helyett a teljesebb *φουλός* névalak fordul elő. Uralkodása emlékét az ékiratok nem tartották meg s úgy látszik, hogy utódja Teglathpileser mindent elkövetett emlékének elenyésztetésére; eponymus listája hiányzik s uralkodása ép azon korszakba esik, melyben Oppert szerint az ep. lista megszakított. Schrader azon nézetét elfogadnunk nem lehet, mely szerint Phul és Teglathpileser egy személy lett volna. Ez merő képtelenség. Phul Bertus is említi Eusebius örmény fordításában s chaldeainak nevezi. Teglathpileser Babylon ellen hadjáratot intézett ugyan, de Akkadi származású nem volt s a babyloniai Bertus őt Nabonassar (747—734) ellenességét bizonyára chaldeinak nem nevezte volna. A királyok II-dik k. Phul és Teglathpilesert külön-külön említi s mindkettőnek viselt dolgairól emlékezik. Ezekhez hozzájárul a

chronologiai nehézség s az Oppert által megállapított 47 éves köz *) Teglathpileser s ékiratilag ismert megelőzője közt. Teglathpileser Phul meggyőzésén, nemcsak hogy birodalmától megfosztotta, de még emlékét is ki akarta törölni az assyr történet évkönyveiből, sőt még többet is tett ennél, s Phul külföldi győzelmeit magának tulajdonította s nevére íratta át. Ez magyarázza meg a Menáhemre vetett adónak 738-ra való áttételét. Azon királynak évkönyvei, ki magát »Sumir és Akkad« királyának mondja, a nélkül, hogy Akkádban uralkodott volna s Babylonia meghódításáról szól ép azon időben, melyben Babylonia Assyriától független lett, valóban nem nagy hitelt érdemelnek. Őszintén megmondottam nézetemet: én ennél egyszerűbb magyarázatát nem tudnám adni az assyr és héber évek meg nem egyezésének. II. Salmassar karkari csatája az ékiratokban 854-re esik, igen de Akháb a királyok II-dik könyve szerint 885-ig uralkodott. Ha azonban — Eusebiust követve — Phul uralkodását huszonhétévesnek mondjuk, a karkari csata datumát 885-re tehetnők, mert a Phul esztendeihez még hozzá kell adni azon három teljes és egy nem teljes esztendőt, mely Nabonassar első uralkodási esztendeje s Teglathpileser trónra lépte közt elfolyt (747—745); 885 mint láttuk, Akháb utolsó uralkodási esztendeje volt. Ilyeténképen az assyr és héber szöveg közt észrevehető ellenmondás kiegyenlíthető lesz. Akháb és Salmamon hálála közt körülbelül 80 év folyt le, s e szerint Salmamon király halálát 965-re tehetnők, mely évszám Ewald és Seyffarth datumai közt van.

Pekája uralkodási éveit B. egy pár hónapra teszi, mert szerinte ezen királyról a kir. II. k. egyebet nem mond, mint hogy trónra lépett és Pekától megöletett. Ez nem áll, mert a királyok II-dik könyvében következők vannak róla mondva: »és gonoszt cselekedék az úrnak szeméi előtt, nem távozik el Jéroboámnak a Nébát fiának bűneitől; ki vétekbe ejtő az Izráelt.« Pekájának több dolgai meg voltak írva az Izráelbeli királyokról való chronikában, melyből valószínűleg

*) Oppert, nézetem szerint, a helyemél hosszabbra tette a két király uralkodása közt elfolyt időt.

részletezve tudnók meg azon gonosz cselekedeteket, melyekkel Pekája Isten haragját magára vonta. — Menáhem halálát hibásan tette B. 736-ra (753 helyett), de ez Teglathpileser kedvéért van, s ezen datum miatt kénytelen Péka uralkodási esztendeit 13 évvel megrövidíteni. Teglathpilesert illetőleg már elmondottam nézetemet, s itt csak az elmondottakra hivatkozom. Ha egy számsorozatban az egyik tétel egészen hibás, az utána következő tételeket is hibába ejti, s e hibák nőtten nőnek s a számsorozat folytán mind inkább szembeszökők lesznek. Ezt látjuk B. számsorozatán is. — B.-nek Menáhem előtt Sallumot is meg kellett volna említenie, ki ugyan nem uralkodott hosszabb ideig egy hónapnál, s mert az év első napja trónon nem találta, uralkodási év neki nem tulajdonított *) , mindazonáltal hallgatással nem mellőzhető. — Joakháznak B. 14 évet tulajdonít, mert a királyok II-dik k. XIII. f.-ben az mondatik róla, hogy Joás Judabeli király 23-dik évében kezdett uralkodni s ugyanannak 37-dik évében végződött uralkodása, melyet még néhány nappal vagy héttel túlélt. Az utánkeltezés a zsidóknál hivatalosan bevett szokás volt s ezen gyakorlat értelmében a királynak az volt első uralkodási éve, melynek már kezdetével trónon ült, de a mindennapi életben ezen hivatalos gyakorlattól eltérve úgy is számították a királyok uralkodási éveit, hogy azokat a trónra lépés napján kezdték. Joakház, ha 841 végén lépett trónra, 15 évig uralkodhatott; a 15-t tudvalevőleg יב-vel írják, valamely másoló a יט, mely betű hetet jelent, létnek olvasván, a kilencz értelmével bíró יב-ت י-vé (=10) változtathatta, s ez azon időben történhetett, mikor a יב-nek י helyett való szereplése még csak kezdetben volt s még később is e kettő előfordult egymás mellett s a יב-nek י helyett való szereplése soha sem volt oly általános, mint a יב a יי helyett. Ha ezen sejtésem megállhat, a királyok II-dik k. XIII. f. 1. v.-ben találtató adat hitelessége nem szenvedhet kétséget s a B. úr által felenlített ellenkezés nem több csupalátszatsnál. — Akháb B. szerint 881-től 859-ig uralkodott volna; az én számításom szerint uralkodása 905 és 885 közé

*) A régi zsidóknál bevett szokás szerint.

esnek. Valószínűleg még 906 végén lépett trónra s talán 884 elején halt meg sebei következtében. Lehetséges, hogy az év elején táborba szállván, honn maradt fia még atyja halála s a hadjárat kétséges kimenetele előtt a tényleges uralkodás gyepelőit kezéhez ragadta, vagy legalább, mint a távollevő király helytartója uralkodott. Elég az hozzá, Akhábnak a kir. I. k. 16. f. 29. v. huszonkét évet tulajdonít s ezen 22 év nem az utánkeltezés elve szerint, hanem a trónralépés napján kezdve számított. Akháb uralkodásának utolsóelőtti esztendeje majdnem egy évtizeddel áll közelébb az ékiratokban említett karkari csata datumához (854). A 854-hez hozzáadva Phul uralkodásának 27 évét s azon három teljes s egy nem teljes esztendőt, melyeket fennebb említettem, a karkari csata datumát 885-re tehetnök. E szerint II-dik Salmanassár 890-től 870-ig, sőt egész 869-ig uralkodhatott, ha *Dayan-Asur* nevű évet uralkodása 4-dik évének vesszük s uralkodása 5-dik évében Akhábbal még hadakozhatott, vagy legalább Akháb birodalmának széleit nyugtalanította, a mit valószínűbbnek tartok. Az említett király az ékirati szöveg szerint uralkodása 17-dik évében Jéhu Izráelbeli királyt megadóztatta s ezen év 873 vagy 872-re esnek. Azonban a királyok II-dik könyvéből merített listánkban Jéhu 869-ban, vagy legfeljebb 870 végén kezdett uralkodni. A királyok könyve nem mondja, hogy Jéhu Salmanassárnak adót fizetett volna s azt lehetne hinni, hogy az assyr tudósításban nem az izraeli királyról van szó, ha neve mellett nem állna »Omri fia.« Jéhu Omrinak fia nem volt, de Omri országában király volt. Én azon nézetben vagyok, hogy ezen megadóztatás idejekor Jéhu még csak csapatvezér (שׂר) volt s egy határörvidék parancsnoka (Elizeus proféta Jéhu-t Jorám idejében שׂר-קצין-nak nevezte*), lihető, hogy mint ilyen valamely assyr részről történt megtámadás alkalmával meggyőzötven, azon vidék, melyben tanyáztott s melynek határait védte, pár évig az assyr nagy fejedelmek adót fizetett. Ha ez így volt, úgy a chronologia ezen zátonyán is túl lennénk. Jéhu már mint csapatvezér mindenképen oda igyekezett, hogy a királyi hatalmat kezébe ragad-

*) L. a Kir. II. k. 9. f. 5. versét.

hassa s a király és családja iránt ideig örág a hódoló tiszteletet legfeljebb színelte. A romai császárok korszakában a historia feles számmal jegyezte be évlapjaiba az ilyen és ehhez hasonló felemelkedést. Izrael birodalmát a gyakran előforduló fejetlenség tette gyengévé s egy ily birodalomban nem fog meglepni, ha egy tekintélyes és nagyraavágyó csapatvezér maga fejétől ütközetet kezd a támadó ellenséggel s csatát veszítvén, kénytelen adót fizetni s meghódolni. Az assyr nagy fejedelem a karkari csatára oly nagy sulyt fektetett, mintha azt az izraeli birodalom meghódítása követte volna, így áll a dolog a Jehu megadóztatásával is s itt helyén valónak találok Niebuhr Marcus következő szavait idézni: »Ebenso lässt das geringe Mass der Rechte, mit dem der Sieger sich begnügte, wenn eine Einverleibung nicht möglich oder rathsam war, es begreifen, dass wir in der Geschichte eines Volkes von Eroberungen eines Landes lesen, dessen eigene Traditionen keine Spur einer Unterwerfung zeigen.«^{*)} Legalább az izraeli birodalomra nézve kevés jelentőséggel bír úgy a karkari ütközet, mint Jehu megadóztatása. B. azt mondja: »az ellenmondást még növeli, hogy lehetetlen, miszerint Ahabnak Benhadaddal szövetségben viselt háboruja ugyanazon évbe essék a Benhadad ellen vívott harczzal, melyben Ahab elesett.« Akháb valószínűleg 884 elején halt meg s a karkari ütközet 885 első felében történhetett meg s ezen Benhadadnak kedvezőtlen kimenetű esata után az izraeli király a Judabelivel szövetkezhetett egykoru szövetségese Benhadad ellen. Akháb, ha a karkari esata oly nagyszerű lett volna, milyennek II. Salmanassár felirása vázolja, Benhadadhoz képest kevés veszteséget szenvedett s társának nagy meggyengülését saját előnyére felhasználni könnyen megérthető politikai okok tanácsolták. Az ékiratok tanúsága szerint Benhadad 20,000 katonáját veszttette el s ily veszteség után az ellene megindítandó hadjárat Akhábnak reményt nyujtott a győzedelemre. Ennélfogva egyáltalában nem helyeselhetem B. azon nézetét, mely szerint Akháb két utolsó hadjáratának majdnem közvetlenül egymás után való következése »az ellenmondást még nö-

*) Geschichte Assur's und Babel's. S. 27.

veli,» sőt inkább, úgy vélem, hogy e körülmény számtételeink helyessége mellett szól. Ezért nincs semmi szükség reá Akházia és Jorám uralkodási éveit megapasztani. B. az állítja, hogy a kir II-dik k. 1. f.-ben Akházia uralkodása Josafát Judabeli király 17-dik évétől ugyanannak 18 éveig terjedne, — de erről azon fejezetben ninesen szó; B. talán a harmadik fejezetre akart hivatkozni, melyben annyi áll, hogy Jorám Akházia fia Josafát 18-dik évben lett király s ezen 3-dik fejezettel kapcsolatba hozta a k. 1. k. 22-dik f. 52-dik versét. Minden oda mutat, hogy itt egy évnél hosszabb uralkodásról van szó. Jorám 12 uralkodási éveit B. 7-re apasztja, még pedig nem a kir. II. k. 1. f. 17. v. alapján, mert azt maga is lehetetlennek tartja, hogy az Izraelbeli Jorám a Judabeli Jorám uralkodása 2-dik évében jutott volna trónra, minthogy kétségbe vonhatlan tény, hogy a Jorám előtt uralkodott Judabeli Josafáttal együtt Moab ellen harczot folytatott: *hanem az assyr kanon alapján.* Jorám évei meg nem apaszthatók, mert a kir. II. k. 3. f. 1. v. ben az áll, hogy Jorám Josafát uralkodása 18-dik évében kezdett uralkodni s a 8-dik f. 25-dik v. ben az áll, hogy Jorám uralkodása 12-dik évében lett Akházia Judában király. Jorám úgy látszik már 883 végén jutott trónra, — $883 + 18 = 901$, mely Josafát Judabeli király első uralkodási esztendeje az ntánkeltezés elve szerint. A mint láttuk, Jorám uralkodási esztendei a synchroisticus lista segítségével a Judabeli királyokra való tekintettel kiszámíthatók. Ezen adatokkal teljesen megegyező a kir. II. k. 8. f. 16. versének azon tudósítása, mely szerint a Judabeli Joram az Izraelbeli Joram ötödik évében jutott trónra. — B. ur a királyok I és II-dik könyvében foglalt évszámokat az assyr kanon mértékére szabhatóknak tekinti s ezen önkényes mértéket alkalmazza a Judabeli királyok évszámaira is.

Az Izrael és Juda birodalom királyainak évszámait illetőleg megbecsülhetlen azon körülmény, hogy a két birodalom királyainak trónra lépte és halála ideje mindég úgy határoztatik meg, hogy ha valamely Izraelbeli király trónra léptéről van szó, meg van mondva, hogy ez az akkor uralkodott Judabeli király hányadik évében történt és viszont, ha Judabeli király trónra lépte vagy halála emlittetik meg, ezen

datum is a vele egyidejű Izraelbeli király uralkodási éveire vonatkozik. S ezen synchronismus épen nem mesterséges mert némely ellenmondást is foglal magában, mely bizonyára nem volna, ha egy későbbi corrector vagy másoló az egyik számsorhoz szabta volna a másikat. Lássunk egy pár hibás számtételt, melyek a kir. II-dik k.-nek másolóit terhelik 1. a kir. II. k. XVII-dik f. 1. v. ben ez áll: »Ákháznak a Juda királyának tizenkettődik esztendejében kezdte uralkodni Hóseás, Ela fia Samariában Izraelen, kilencz esztendeig.« Itt a tizenkét év nem vonatkozhatik] Akház uralkodása kezdetére hanem csupán csak végére (733—12=721) s ezen 12 évnek a XVII-dik f. 6-dik versében volna helye. 2. a kir. II. k. 15. f. 1. és 2. versében az mondatik Azaria Judabeli királyról hogy II. Jeroboámnak az Izrael királyának huszonhetedik esztendejében kezdett uralkodni. Ez nem állhat s itt huszonhét helyet csupán csak *hét* olvasandó s a *husz* talán csak úgy hatolt be a szövegbe, hogy a *bísenat* szó végső Γ -je valamely másolótól ismételtetvén, egy későbbi a felesleges Γ -t az alakban vele megegyező s inkább csak az irányvonalban különböző Σ -re igazította 3. Joakház-ról az mondatik, a kir. II. k. XIII. f. 1. v. ben, hogy 17 évig uralkodott volna; 17 helyett mint láttuk, 16 olvasandó.

A királyok két könyvében foglalt évszámok nem úgy tekintendők mint egy chronologiai lánczolat szorosán összeillesztett egyes lánczszemei, hanem mint egy az — egymás után következő királyok uralkodásának évszámait kiténtető — táblázat, mely némi megszakadásokat egyáltalában ki nem rekeszt. Ehhez még hozzá járul az évszámolás módszere, mely kettős u. m. 1. az utánkeltezés 2. az előkeltezés; az első a hivatalos gyakorlat évszámolása, a másik szokáson alapul s lehetséges hogy az egyptomi szokás utánzásából eredt. Egyiptom befolyása Judára és Izraelre Salamon király óta is igen jelentékeny lehetett. Salamon király egyik neje egyptomi hercegnő volt s Jeroboámról azt mondja Syncellus, hogy: *Ὁ δὲ προσσφύων τῷ Σουσακίμ βασιλεὺς Αἰγύπτου γαμβρὸς αὐτοῦ γίνεται ἐπὶ σφραγίδι.* Továbbá még azt is meg kell jegyezmem, hogy az olyan király uralkodási éve, ki az év kezdetén nem uralkodott, számításba se jött. Végül megjegyzem, hogy egypárszor még

élt az előbbeni király, mikor utódja, kimúltát be nem várva a kormány gyeplőit magához ragadta: ez akkor történt, mikor a régi király súlyos betegségbe esvén, életéhez többé remény nem volt, vagy száműzetése esetében. Amázia Izraelbeli király Lakisba menekedvén, ott néhány évig száműzetésben élt s fia váltotta fél a trónon, melyre az atya uralkodásával elégedetlen párt segítette fel s a királyok második könyvének írója ezen változás daczára is Amázia uralkodása éveit haláláig számítja, de egyszersmind trónörököse uralkodási éveit se hagyja említés nélkül a jogos trónöröködést megelező időben. Egy párszor mint láttuk másolati hibák is történtek. Mind ezen pontok tekintetbe vételével az Izrael és Judabeli királyok teljes synchronisticája helyre állitható lesz s ezen a dolog természetéből folyó egyezés folytán oly számtételek eredményeztetnek, melyeket az assyriai s babyloniai régiségek vizsgálójának nem szabad, s nem is lehet szem elől téveszteni.

A prophétáknál előforduló úgynevezett typicus évszámok is nagy jelentőséggel bírnak, így többi közt azon hetven év, melyekről Jeremiás prophetiája XXV-dik f. nek 11-dik versében szólott: »És mind az egész föld elpusztul, és esdávává leszen: és nemzetségek szolgálnak a Babiloniai királynak hetven esztendeig.« Jeremiás e prophetiáját Jhojákim uralkodásának negyedik esztendejében mondta s akkor már egy esztendő óta görnyedt Juda Babylon rabigája alatt. Jhojákim 3-dik esztendeje Nabonassár 143-dik esztendejében esett (747—143=604 Kr. u. sz. e.) s a babyloniai fogság végét tudvalevőleg Cyrus első vagy második esztendeje képezi, mely a Nabonassári nera 210-dik vagy 211-dik esztendeje volt (747—210=537, — 747—211=536 Kr. u. sz. e.); 604 és 537 közt egy pár év hián hetven esztendő folyt le. E nagy jelentőségű prophetia teljesülését az itt közlött számok hangosan bizonyítják s egyjárást intve intenek, hogy az ó-testamentumi könyveknek az igazság sziklájára alapúlt tekintélyt megingatni ne merészeljük.

Ezek után áttérek a Juda és Izraelbeli királyok uralkodási éveinek párhuzamos kimutatására:

<i>Izrael:</i>	
Jeroboám . . . (964—943)	Jéhu . . . (869—841)
Nádáb . . . (942—941)	Joakház . . (840—826) ¹⁾
Baása ¹⁾ . . . (940—918)	Joás . . . (825—809) ²⁾
Ela . . . (917—916)	II. Jeroboám (808—764)
Zimri . . . (még 916-ban)	Zakariás . . (esonka év)
Tibni és Omri közt háború (4 évig)	Sallum . . . (egy hónap)
Omri . . . (912—906) ³⁾	Menáhem . . (763—753)
Akháb . . . (905—885)	Pekája . . . (752—751)
Akházia . . (884—883)	Péka . . . (750—730)
Joram . . . (882—870) ⁴⁾	Hoseás . . . (729—721) ⁵⁾

¹⁾ Úgy látszik, hogy Baása még 941-ben, valószínűleg 941 végén kezdett uralkodni s csak is 917 elején halt meg. Nyetünképen kitélnek a Kir. I. k. XV. f. 33. v.-ben Baásának tulajdonított évek (24 esztendő).

²⁾ Itt csak a samariai hat év jön tekintetbe. Omri uralkodásának első négy esztendejét, melyet folytonos hadakozás közt jobbra Thirsóban töltött, valamelyik másoló a tetsző egyenközűség kedvéért szintén hat évre igazította ki.

³⁾ Joram Josafát 18-ik évében lett Izrael királya (I. a Kir. II. k. III. f. 1. v.). Tehát téves azon a királyok II. k. I. f.-nek 17. v.-ben foglalt adat, mely szerint Joram a judabeli Joram 2-di esztendejében kezdett volna uralkodni. S itt igen helyes megjegyzést tett Beöthy úr: ezen adat ily alakban természetesen nem lehet helyes, minthogy izraeli Joram és judai Josafát uralkodások egy részében mindenesetre egykorúak voltak (a Mésa elleni hadjárat), 901—18=883, mely esztendő végével kezdődött Joram uralkodása (az utánkelezés szerint 882). A Kir. II. k. I. f. 17. v.-ben található bővebb adat valószínűleg a 8-dik f. 16-dik versének félreértéséből eredt.

⁴⁾ Joakház csakis 16 évig uralkodhatott, ha 841 végén lépett trónra s 825 elején halt meg. A neki tulajdonított 17 év a 17 félreértéséből eredhetett.

⁵⁾ Joás a 825. év elején még nem volt király, azért van mondva Amasiáról, hogy Joas uralkodása második évében lépett trónra. Itt a synchronisticius listában előkelezés van.

⁶⁾ Hoseásról az van mondva, hogy Akház 12-dik évében kezdett uralkodni. Ez nem lehet, itt kezdet helyett uralkodásának vége értendő (733—12=721). Ezt már fennebb is megjegyeztem s azt is megemlítettem, hogy ezen 12 évnél a Kir. II. k. XVII. f.-nek 6-dik versében volna helye s lehetséges hogy innen került a főjezet első versébe.

Juda:

Roboam . . . (964—947)	Joás . . . (862—822) ¹⁾
Abia . . . (946—944)	Amásia . . (821—803) ⁴⁾
Asa . . . (943—902)	Azaria . . (802—750)
Josafát . . . (901—878) ¹⁾	Jothám . . (749—734)
Jorám . . . (877—871)	Akház . . (733—728) ⁵⁾
Akhaziá . . (870—869)	Ezekiás . . (727—698)
Athalia . . . (868—863) ²⁾	

Az izraeli birodalom elenyészte után a judabeli királyok a következő sorrendben uralkodtak:

Manassé . . . . (697—642)
Amon . . . . (641—640)
Josiás . . . . (639—608)
Joakház . . . . (három hónapig)
Joákim . . . . (607—596)
Joákin . . . . (ugyanazon évben három hónapig)
Sedekiás . . . . (595—584)

Ezen számításom nem csak az 5-testamentomi adatokon, hanem egyjárást az összehasonlító chronologia biztos cred-

¹⁾ Josafát talán már 902 végén lett király s 877 elején halt meg, így kitélne a neki tulajdonított huszonöt év, melyből azonban két esztendő esonka volna.

²⁾ Athalia 869 végén kezd uralkodni s uralkodása kezdete az utánkelezés elve szerint van 868-ra téve.

³⁾ Joas úgy látszik 863 végén kezdett uralkodni.

⁴⁾ A Kir. 2. k. XIV. f. 2. v.-ben az van mondva Amasiáról, hogy 29 évig uralkodott volna. Jeruzsálemben legfeljebb 19 évig uralkodott s ha az említett 29 nem a 19-nek téves másolatából eredt, úgy a hiányzó tíz évet Lakisban tölthette el, heva a pártütők elő menekült s ez esetben a *mlak* szó nem a tettleges uralkodásra vonatkoznék, hanem csak annyit mondana, hogy de jure 29 éven át volt király. Fiát a Judabeli nép, valószínűleg a pártütöktől felbízattva 802-ben emelte trónra s trónvesztett atyja hosszú számkivetéséről úgy látszik szándékosan hallgatnak Azárja évkönyvei.

⁵⁾ Akházról mondatik, hogy 16 évig uralkodott volna, ez nem állhat, mert csakis hat évig uralkodott. A tizes szám valamely másoló hibájából csuszott be a szövegbe. A felesleges 10 (=10) talán a hat számjelét megelőző 1 alakjából eredt a 17 félreértéséből (a héber gemmákon és pénzeken a 1 és 1 alakjai majdnem annyira hasonlítanak egymáshoz, mint a quadrat írásban. Itt azon esetet látjuk, melyet Azariánál láttunk.

vényein is alapul. A Kir. II. k. XXIV-dik r. 12-dik versében meg van mondva, hogy Joákin Nabukodonozor (Nabukodurri-usur »Nebo, oltalmazd a koronát«) uralkodása nyolczadik évében anyjával s udvarával együtt meghódolt »vajjese Jehojakin melek Jehuda 'al melek babel . . . bisenat semone lemalko.« Nabukodonozor a *Κατωρ Στοιχων* szerint Nabonasár 143-dik évében kezdett uralkodni, Nabonassárnak pedig első uralkodási esztendeje a kanonban foglalt csillagászati feljegyzések, jelesen a megjelelt holdfogyatkozások alapján szükségkép a Kr. u. sz. e. való 747-dik esztendőre esik. 747-ből levonván 143-ot, marad 604; ha ezen 604 esztendőből levonjuk Nabukodonozor uralkodása első nyolcz esztendeit, kikapjuk Joákin (Jhojakin) datumát, mely a Kr. u. sz. e. való 596-dik esztendő.

Ezek után áttérek Beöthy úr értekezésének historiai részére. B. azon nézetben van, hogy az árámi nép valószínűleg később foglalta el a Kánaántól éjszakra fekvő területet, mint a zsidók Kánaánt. Én ellenkező véleményben vagyok. Az árámi nyelvek hang, alak és mondattanilag némely igen jelentékeny pontokban különböznek úgy a kánaáni és héber, mint assyr nyelvtől, p. o. a hangtant illetőleg abban különböznek az előbb említettem nyelvektől, hogy »sibilansok helyett a megfelelő dentalisokat szeretik alkalmazni p. o. debah »mactare,« hébertül zābah. Az alaktant illetőleg az árámi többszám *in* alakja s az imperfectum 3. sz.-nek *n* képzője*) a többi éjszak-sémi nyelvekben nem fordulnak elő, s e nyelvtények arra oktatnak, hogy az árámi népek legelsőben ágaztak el az éjszak-sémi nyelvek közös törzséről s a zsidóknál jóval előbb telepedtek meg historiai szerepök szinpadjára. — Helyesnek tartom B. úr azon nézetét, mely szerint a Salamon király által megalapított Tadmorból Hámáthot függőségben lehetett tartani Damascus birtoka nélkül is. A damascusi új dynastia megalapítóját Rezon-nak hívták s valószínű, hogy e nevet már mint uralkodó vette fel, — ez esetben Rezon a. m. risón

*) A palaestínai dialectusokban s a pálmiraiban » helyett a rendszer képző szerepel, mely képzőnek Nöldeke szerint legrégebb bizonyossága a *נֶזֶר* név, mely egy Levy által ismertetett gemmán fordul elő.

»primus in dignitate,« tehát fejedelm. Minden esetre feltűnő és szokatlan az hang a syr risó-ban is előforduló *š* helyett.

Az egyiptomi pharaó tudvalevőleg Roboám ötödik esztendejében 959-ben Jeruzsalemét elfoglalta (I. a. kir. I. k. 14. f. 25-dik versét). — ezen pharaót a biblia Šisák-nak nevezi. B. úr ez eseményt 927-re teszi s megjegyzi »különben ez adat, mint a bibliának minden régiebb, más forrás által nem igazolt chronologicus adatai, kevés hitelt érdemel.« Ideje volna már az ó-szövetségi könyvek azon tekintélyét ilyen s ehhez hasonló vádaktól megkimélni, melyet az újabb historiai tanulmányok meglepően és fényesen igazolnak. Manetho a 22-dik dynastiának listáját hiányosan adta, két helyen szól királyokról, kiket nem nevez meg: *Ἄλλοι τοῦτοι VI, Τακίλλωθις* (II. Takelut, uralkodott 13 évig) VII—IX. *Ἄλλοι τοῦτοι* (uralkodtak 42 évig). Most már ismerjük mind a kilencz királyt névszerint, tudjuk, hogy ezek elseje I. Šešonk, a bubásti sémi eredetű dynastia megalapítója s a karnaki templom faragványából és felirásaiból azt is tudjuk, hogy *Juda királya neki meghódolt**). Mind ez azon adat hitelességét bizonyítja, melyet számunkra a kir. I. k. XIV. f. 25-dik verse őrzött meg. A Šešonk név valamint a Bubastis-ből származott XXII-dik dynastia többi királyának nevei is, sémi eredetűek. A Šešonk név Lepsius szerint egy azon Šešek (Šásák) nevű Benjamita nevével, kiről a chronikák első könyve 8-dik f. 14-dik s 25-dik versében olvasunk s valószínűleg *ששק* (»vágy«) összevonásából eredt.

B. azért nem tartja valószínűnek Benhadad damascusi királynak első vesztesége folytán eléggé indokolt meghódolását, mert az Izraeltól régebben meghódolt tartományokat nem adta vissza, de itt feledni látszik, hogy a keleti hódítók és győzők néha igen kevéssel elégednek meg »modico tributo magis in titulum imperii, quam in victoriae praemium imposito (I. Justinus II. 3.)

Midőn Benhadad Jorámot Samariába beszorította volna s az éhség gyötrelmeitől sanyargatott várost keményen ostro-

*) I. »Ueber die XXII. aegyptische Königsdynastie von Lepsius.« Berlin, 1856.

molná, az árámi hadsereg egy nap reggelén nagy csatazajt hallván, megrémült s futásnak eredt. Benhadad katonái azon nézetben voltak, hogy egyiptomi és hhatti hadsereg közeledik (lhett) ellenök »hinne sákar 'alēnu mēlēk Izrael et malkē hahhittim veet malkē mišraim labo' alēnu« (kir. II-dik k. 7-dik f. 6-dik v.) s e rémhír és képzelt veszély miatt félemlettek meg. B. azon nézetben van, hogy az idézett bibliai versben az assyr hadsereg megemlítése a történeti igazságnak megfelelőbb lett volna. Én ezen nézetében nem osztozom. Az assyr hadsereg közeledtéről Benhadadnak bizonynyal némi előleges értesítése lett volna, de a déli irányból előrohanó egyiptomiak s a pártütő hhattik együttes megtámadása az árámi hadsereget váratlanul lephette meg. Én részemről majdnem lehetetlennek tartom, hogy a Šomarón körül táborzó árámi fejedelmet az assyr hadsereg egész váratlanul lephette volna meg. — Helyesnek tartom Beöthy úr azon észrevételét, mely szerint a Jalve-cultus a damascusi királyság előkelői közt leginkább a próphéták buzgalma folytán terjedt el. Benhadad s utódja Hazáel mind ketten az egy örökké való igaz Istent imádják; maga a Hazáel név is ezen cultusból vette eredetét, míg a Benhadad név a bálványimádó syrek egyik főistenségének őrzi meg emlékezetét (Benhadad a. m. »Adod fia«.) — B. úr II. Benhadad jellemét helyesen fogta fel s híven vázolta. — Salmanászar Hazáel ellen folytatott második hadjáratát illetőleg egyetértek Beöthy úrral s én is azon nézetben vagyok, hogy Salmanászarnak e második hadjáratáról való jelentése egy az assyrok által szenvedett vereséget palástol.

Azt mondja B. úr, hogy Chaldea népe az assyrokkal fajrokon nép lett volna. Ezen állításának ellenmondanak a cháldok nemzetiségét illető újabb nyomozások. Már Oppert a kašdimokat tatár fajú népnek tartotta s egyik értekezésében a *kašdim* nevet Mesopotamia legrégibb nevének mondotta, mely következő két ugor szóból állana: *kas* »kettő + *dim* »folyam« Esaiás prophetiája XXIII-dik f.-nek 13-dik v.-ben Chaldeában két elemet látszik megkülönböztetni u. m. az assyrt illetőleg semit s a puszta lakosait, illetőleg az akkadok elődeit, kik az ékíratok tanúsága szerint töröktatár eredetű nép voltak. A ke-

leti török nyelvben s leginkább a középázsiai perzsa szójárásban *kati* »közé«-t jelent; a magyar *köz* és év. *zoš* szintén egy *kat* alakra vezetnek vissza, mely alak névszói értelme *köz* volt. *Ak* valószínűleg egy azon szó a keleti török *akış*-sal, mely folyamot jelent (*akmak* a. m. folyani, *iš* névszói képző). E szerint akkad folyóközt jelentené s ha Oppert szövezeredeztetése a *kašdim*-ot illetőleg helyes volna, mind a két név a »két folyó közt« való tartományt jelentené.**)

B. úr azon nézetben van, hogy azon vidék, melyet a biblia *kir*-nek nevez s hova IV-dik Teglathpileser áram népét száműzte a Kur vagy Kyros folyó mentén nem lehetett, mert az assyr hatalom éjszakra nem terjedt ennyire. Úgy látszik, hogy azon vidéket Teglathpileser nem sokkal az árámi népek deportatioja előtt a médektől visszafoglalta s hogy e tartomány az alsó Kir partján volt, ezt látszanak bizonyítani Josephus következő szavai; »quam legationem postquam audivit, ipse (Teglathpileser) in auxilium Achazae profectus est, et vastata Syria, expugnataque Damasco, Rasem quoque Regem occidit, *Damascenos vero in superiorem Mediam populiviter traduxit*; et pro illis quosdam Assyriorum gentes in agrum Damascenum reposuit.***) Az eredeti szövegben: *יש תיב ארו מדיאר* áll.

Beöthy úr értekezésének azon része, melyben Áram Izrael, Juda történeteit Samaria bevételeig vázolta, figyelmet érdemel. B. úr az általa vázolt tényeknek egynéhány, a felületes vizsgáló szem előtt elrejtett rugóját criticaillag nyomozván, a bonyodalmas tárgy némely homályos pontját kelőleg felvilágosította.

Értekezése nyelvét illetőleg ohajtanám, hogy a mondat szerkezetre helylyel közzel nagyobb figyelemmel lett volna, így p. o. ezen mondatban »Aegyptomnak kétségtelenül már ben volt keze az edomi zsarnokban« (I. a kézirat 33-dik lapját), — továbbá egy a kézirat 75-dik lapján előforduló mondatban »ők szerettek büntetésekkel fenyegetni a Jehovától elforduló

*) Z. d. D. M. G. XI. s. 137.

**) L. ő. h. v. az — *Atalkazu* — nevet.

***) Ant. IX. 13. 3.

királyoknak.« »Dávid tára« (a kézirat 27-dik lapján) igen általános kitétel stb.

Az ezen bírálatomban elmondottak után Beöthy Leo úr »Juda, Izrael és Aram« című történelmi értekezésének a m. t. Akadémia II-dik osztályának értekezései között való megjelenését historiai tanulmányainkra nézve kívánatosnak tartom.

AZ EGRI VÁR

1687-DIKI FELADÁSÁNAK

ALKUPONTJAI

ÉS A TÖRÖKÖK MARADÉKAI

EGERBEN.

BALÁSSY FERENCZ

LEV. TAGTÖL.

(Olvastatott a M. T. Akadémia 1874. május 4-diki ülésén.)

BUDAPEST,

EGGENBERGER-FÉLE AKAD. KÖNYVKERESKEDÉS.

(Hoffmann és Mohár.)

1875.